

В. БІДНОВ.

Професор Кам'янець-Подільського державного університету.

ДНІПРОВІ ПОРОГИ.

Топографичні відомости.

КАТЕРИНОСЛАВ.

Видання Катеринославського Союзу Споживчих Т-в.

1919.

Катеринослав, друкарня І. Б. Вісмана. Телѣфон 6-59.
1 9 1 9.

ДНІПРОВІ ПОРОГИ.

Топографичні відомости.

Вступ.

Дніпро—найбільша ріка на Україні, давній осередок економічного, політичного й культурного життя східнього слов'янства взагалі й українсько-руського народу особливо. Що Нил для давніх Єгиптян, Єфрат та Тігр за-для колишніх асирійан та вавилонян, Ганг—для індусів або Янтсікіянґ для китайців—те саме за-для нас, українців, широкий, могутній та ревучий Дніпро-Славута. У різних відношеннях велике його значіння для нашого краю—і в історичному і в економічному,—яку минулому, так і сучасному, і тому-то знайомитися з такою великою рікою це потреба й обов'язок кожного свідомого українця. Кожен з нас матиме немало користь, подорожуючи, чи мандруючи по Дніпрові, та особливо корисна мандрівка на Дніпрові пороги, які приваблюють кожного своєю могутньою, дикою й страшною красою, що робить надзвичайне вражіння на мандрівника, викликає в його пам'яті спомини про сиву далеку, а разом з тим і дорогу за-для всіх нас старовину, настраює його на романтичний лад і розбужує прихильність до героїчної епохи в історії нашого бідолашного народу.

Дніпро до порогів.

Дніпро починається з невеличкого болота (багно) на Смоленщині, коло села Кльоцова, Білівського повіту. Багно це лежить на місці колишнього озера й піднімається над рівнем моря на 117 саж. Спочатку Дніпро тече на пів-

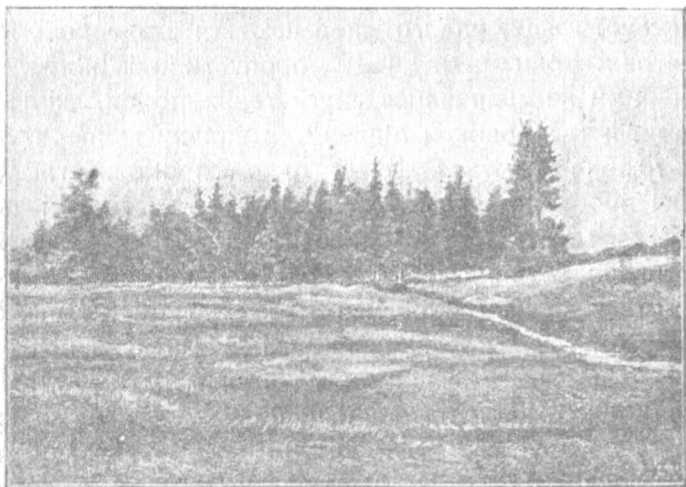
денний захід, а від міста Орши повертає прямо на південь. Цього напрямку він додержує до Київів. Коло Київів він повертає на південний схід і в такому напрямі тече аж до самого Катеринославу, де він нагло звертає прямо на південь з тим, щоб понижче Олександрівська знову звернути на південний захід і так текти на південний захід до самого свого гирла, так званого Дніпрово-Бугського лиману. Як подивимося на карту, то побачимо, що од Київів до гирла Дніпро уявляє з себе величезну дугу, кінці якої доходять до Київів й Лиману, а найвужче місце її лежить між Катеринославом та Олександрівськом.

Порожиста частина
Дніпра.

тягнеться до північних берегів Азовського моря й має завширшки од 250 до 300 верст; місцями вона укрита

товстими шарами глини та черноземлі, а місцями виступає наверх (особливо по боках долин та балок, на крутих берегах рік) у вигляді окремих скель та каменюк. Зустрівшись зі згаданою грядою коло Київ^а, Дніпро, не маючи спромоги пробити її, звертає на схід і так тече до Кременчука (власне до гирла Тясмина, де село Табурище), тече поруч з Південно-Російською, або инакше Українською, грядою. Коло села Табурища

Джерело Дніпра.

(10 вер. вище Кременчука) Дніпро врізується в саму гряду, та, знайшовши собі дорогу в долині між двома паралельними пасмами гранітово-гнейсової маси, він тече все-таки на схід, аж поки коло Катеринославу не здибує поперечного (що до течії) пасма гранітово-гнейсової плити, яка заступає дорогу й хоче повернути Дніпро на захід. Наслідком цього й є цілком новий напрям Дніпра, поворот його коло Катеринославу пря-

мо на південь; тут Дніпро пробиває гранітово-гнейсову плиту, прорізує її на дві частини—на правобічну височину й височину лівобічну.

Та пробитися Дніпрові крізь велетенську плиту занадто тяжко: граніт та гнейс настільки міцні, що вода не має спроможности розмити їх. Інші породи кам'яні піддаються або воді, або атмосфері, а тому й розмиваються водою, та розсипаються од зміни температури, граніт-же та гнейс, з яких складається плита Української гряди, уперто сперечаються й з водою, й з повітрям. Вони б напевне не пропустили б Дніпра, аби між ними не траплялися смуги таких пород, які легко розмиваються водою й піддаються впливу температури, себ-то вивірюються. Це й дало спроможність Дніпрові пробитися крізь гряди. Що вивірюється й розмивається водою, те все знесено далі, лишилося тільки те, що не піддається ні воді, ні повітрю. Тому-то ми й бачимо на Дніпрі між Кременчуком і Олександрівськом таку силу каменюк, які скрізь розкидано й нарізно по течії, й цілими групами, й у воді, й поверх води, й коло берега, й через усю ріку від одного берега до другого. Ці каменюки—остача тої гряди, яку прорізав Дніпро. Коли ці каменюки лежать групами, то вони роблять забори й пороги. Забори зустрічаються на протязі всієї течії Дніпра од Кременчука до Олександрівська, а пороги тільки 'поміж Катеринославом та Олександрівськом, себ-то саме там, де Дніпро прорізує впоперек головну частину Української гряди. Понижче Олександрівська Дніпро потроху виходить з гряди й коло Нікополя (стародавнього запорожського Микитиноного Рогу) він зовсім розлучається з нею, зробивши по ній мало не 350 верстов.

Що таке за-
бора й що
таке поріг?

Що таке забора й що таке поріг?
Як каміння перекинуто впоперек усієї ріки, від одного берега до другого, то буде поріг (він іде більш-менш широкими пасмами через усю ріку); а як каміння займає тільки частину ріки чи то коло берега, чи доходячи до середини Дніпра, то таке видовище зветься заборою. Іноді забори захоплюють таку велику частину Дніпрової течії, що перерізують мало не всю ріку й їх легко змішувати з порогами. Тому-то помічаємо, що в різні часи й у різних письменників неоднакова кількість порогів і нерідко порогом рахують забору. Наприклад, Еріх Лясота й француз Боплан налічують 13 порогів, визнаючи за пороги де-які забори (Стрільчу, Тягинську, Воронову).

Число по-
рогів.

Де-хто ще й тепер, вважаючи Явлену забору за поріг, налічує десять порогів. Та звичайно тепер рахують дев'ять порогів, забор-же—більше 30. Пороги розкинуто на протязі 62 вер. од слободи Старого Кодаку до слободи Марієнталь, або по народньому Ляхівка, забори-ж зустрічаються й вище порогів (наприклад, Таромська, Новокодацька, Архирейська, Пундикова) й нижче їх (навіть, пониже Олександрівська, от як Канівська та Лисогорська). Назвиська порогів такі: 1) Кодацький, 2) Сурський, 3) Лоханський, 4) Дзвонецький, 5) Ненаситець, або Дід, 6) Вовнижський (інакше Онук), 7) Будило, 8) Лишний і 9) Вільний, або Гадючий.

Не всі каміння на порогах та заборах однакові: одні дуже великі, другі зовсім невеликого розміру; є такі, що завжди лежать у воді й їх ніколи не видно, а є й такі, що заливаються водою тільки весною, під час повіді; трапляються й такі величезні камені, що ні-

коли не вкриваються водою, яка-б висока вона не була; вони завжди стремлять поверх води. Які б ці камені не були, а творячи забору або поріг, а часто й лежачи поодинокі серед Дніпра вони роблять більшменш (в залежності від свого розміру, місцеположення й кількості) серйозні перешкоди за-для судоходства по Дніпру, й тому на них завжди звертали й звертають увагу всі ті, кого цікавить Дніпро, як водяний шлях, котрим користуються для торговельних та інших зносин.

Перед першим
порогом.

Місцевість, де лежать пороги, цікава й своїми чудово-дивними картинами природи, й своїм славним минулим, і тому не диво, що пороги приваблюють до себе значне число мандрівників, іноді знеблизьких країн, які прибувають сюди подивитися на чудове явище, побачити пороги й почути їх могутній стогін... Та для повноти вражіння найкраще поїхати водою через усі пороги й на власні очі побачити всю порожисту частину Дніпра на протязі 92 верстов од Катеринославу до Олександрівська (версти рахують од старого Катеринославського залізнодорожного мосту).

Повище Катеринославу лежать такі забори: Чекалівська, Келебердянська, Красний Камінь, Паньківська, Таромська, Новокодацька. Всі вони вже розчищені, порох та дінаміт значно змінили їх попередній вигляд, та ще й тепер значна частина їх завдає багато клопоту матросам та сплавщикам плитів і робить небезпечним плавання дніпрових суден.

Шкодливість Таромської забори відома здавна. Коли в 1687 році московський уряд послав в Новобогородичну кріпость (на Самарі) „струги“ (себ-то байдаки) з хлібом та ріжним матеріялом за-для залоги кріпости, тоді ці струги сіли на каменях Таромської

забори, й царські воєводи мусили сухопуттям перевозити пашню й інші речі.

Саме в тому місці, де Дніпро з південного сходу повертає на південь, лежить город Катеринослав, адміністративний і промисловий осередок Катеринославщини.¹ На 1698 верстї од початку Дніпра, в Катеринославі через нього перекинута величезного моста, який має 585 саж. завдовжки. Проект цього мосту склав професор Н. А. Білелюбський, а будував його інженір Березін; стоїть міст на двох „устоях“ і 14 биках (величезних стовпах), між ними 15 прольотів „роскосной“ системи, а в кожному прольоті між вісями биків 39 саж. Міст має два поверхи—нижчий, призначений для поїздів, піднімається над низьким рівнем води на 5,88 саж., а верхній—за-для людей і возів—на 10,28 саж. Щоб краще було в'їздити на міст, з обох боків мосту до вищого поверху пороблено земляні під'їзді присипки. Присипка з правого (Катеринославського) берегу має 175 саж. завдовжки, а з лівого—326 саж. Устої й бики пороблено з каменю та бетону (правий устій та перший коло нього бик стоять прямо на природній скелі, всі інші на бетонних фундаментах), міст увесь металевий, а на горі, де їздять вози, поміст дерев'яний. Металева частина мосту важить 595353 пуди, коштує міст 8903701 карб. Закінчено його у 1884 році (посвячено 17 мая). Цікаво подивитися з мосту на Катеринослав і Дніпро—картина чудова.

Під ногами й угору й униз тягнеться широка смуга води, яка синіє й блищить на сонці, з правого берегу розкинуто велике місто з високими будинками, широкими вулицями, церквами, садами, струнками, високими димарями заводів, млинів, лісопилок; з лівого берегу видно піскуватий Амур з його курявою за-

водських димарів, різні посьолки та слободу Мануйлівку, скрізь немало кучерявого листу осокорів та іншого дерева, що стоїть по-над Дніпром.¹⁾ Цей краєвид тягнеться кільки верстов (од Брянського заводу до Мандриківки верстов 12 уздовж берега). Нижче мосту в низьку воду серед Дніпра видно довгу величезну смугу піску. Це Попова коса, або Попівський острів (навпроти неї, з лівого боку лежить слобода Мануйлівка, яка колись належала секретареві Потьомкина Попову й звалася через те Попівкою).

У високу воду коса залита, її не видно; зате літом, особливо сухим, вона визволяється від води й здається великим, голим, піскуватим островом, який псує вражіння глядача й поділяє широкий Дніпро (тут більш 600 саж. завширшки) на дві протоки.

Понижче Попівської коси, поблизу правого берегу розкинувся високий, укритий зеленим деревом, по-між яким біліють дачні будинки, острів, що тепер зветься звичайно Богомолівським; таке назвище він має від свого власника.

Колись він належав якомусь Бурякову, звався тоді Буряківським; історичне його назвище—Манастирський, так принаймні зветься він в історичній літературі й в архивних документах. Найранішу історичну звістку про нього, звістку певну й досить докладну, зустрічаємо у французького інженіра Боплана в його праці „Description d'Ukraine...”—„Опис України“). Поступивши на службу до Польського уряду, він, як інженір, перебував на Україні від 1630 р. до року 1647, будував і обновляв польські замки (кріпости) по-над південним польським кордоном. Службові справи примусили його

¹⁾ Весною 1919 року ввесь ліс, що тягся по-над Дніпром, лівим берегом, було вирубано для потреб залізниці. *Ред.*

побувати й на порогах, де він збудував у 1635 році над першим порогом замок Кодак.

Описуючи свою мандрівку по Дніпру, він подає відомости й про Манастирський острів. Боплан так висловлюється: „Манастирський острів високий і скелюватий, з усіх боків спускається він до ріки обривою, більш, ніж 25—30 футів заввишки, за винятком тільки одного краю, де скелі нижче; острів цей ніколи не заливається водою. Колись тут стояв монастир, через віщо його й звуть Манастирським, та до теперішнього часу від нього не лишилося ніяких слідів... Острів тягнеться кроків на 1000 вдовж і 80 або 100 вшир; на йому водяться багато зміюк та різних гадів“. Відомости, які подає Боплан, дали підставу де-яким місцевим історикам твердити, що монастир на цьому острові виник ще в IX в., що в 1240 р. татари його зруйнували й т. ин. Проте ці твердження не мають під собою ніяких підстав, бо ні літописі, ні другі пам'ятники староруського письменства нічого не кажуть про монастир на цьому острові (як і взагалі на порогах); як би він тут існував, то стародавня література напевне його-б зазначила й зберегла до наших часів хоч коротенькі звістки про цей монастир.

Тому-то треба якось инакше пояснювати названня цього острова Манастирським. Професор М. Грушевський в VII т. своєї монументальної „Історії України-Руси“ подає дуже багато відомостей про часи формування дніпрового козацтва й тут-же наводить свідоцтва про те, як людність з міст середньої наддніпрянщини (Черкас, Каніва, Київ, Чернігова й ин.) на низу Дніпра, по-над порогами, серед дикого поля, мала свої „уходи“, себ-то певні місцевости, куди вона що-року весною їздила бити звіря, ловити рибу, збирати мед диких бджіл і т. ин., а в-осени верталася до-дому, в свої рід-

ні місця. Уходи доставалися ріжним власникам—міщанам якого-небудь міста, старостам певних замків і навіть де-яким монастирям (от як Печерському, та Пустинському в Київі). І є відомости, що в половині XVI ст. гирла річки Самари було уходом Київського Печерського монастиря. Можливо, що й острів Манастирський належав цьому ж таки славетному в історії України монастиреві та через те й придбав собі таке назвище.

Манастир міг надавати особливе значіння цьому великому острову, який грав велику роль в зносинах Київської Русі з греками. В Катеринославському музеї імени Поля є дві старовинні залізні сокирки великокнязівської (київської) доби й їх знайдено на Манастирському острові, й цей факт дає підставу думати, що цей острів і єсть іменно той острів перед порогами, на якому (як свідчить Константин Порфірогенет) слов'янські купці зупинялися спочивати перед нелегкою переправою через пороги. В XVIII в. Манастирський острів належав до слободи Половиці, й жителі тутешні цілком спустошили його, порубавши тут увесь ліс і все родюче дерево. Пізніше запорожець Лазарь Глоба свідчив перед Новоросійським губернатором (1778 року), що він насадив багато й простого, й родючого дерева на Манастирському острові, й просив залишити цей острів за ним, як власність. У XIX в. острів переходив од одного власника до другого й наприкінці достався він Богомолу, який почав ламати на продаж камінь, винищив майже всі скелі, завдяки чому змінився поверховий вигляд острова, й—років шість перед цим—розпродав його клаптиками під дачі. Тепер через Манастирський острів прокладають нову залізницю й на ньому розпочинається новий залізнодорожний міст.

Коли цього моста буде закінчено, тоді острів зовсім загубить свої природні ознаки й напевне зіллється з городом Катеринославом.

• Протока, що відділяє Манастирський острів од берега, зветься звичайно „бичком“; коло правого її берегу зараз пристані яхт-клубу та власників тих човнів, яких наймають охочі до катання по воді.

Ця протока буває широкою та глибокою тільки весною та спочатку літа; далі вона висихає настільки, що в голові Манастирського острову вона зовсім пересиха (звичайно, не що-року), а нижче стає міленькою й мулкою.

Од Манастирського острову вниз тягнеться довга піщана коса, на якій оце недавно виник невеличкий острів, який поки-що не має ніякого назвища й зближає Манастирський острів з великим Становим островом, який тепер частіше зветься Воронцовським. На цьому острові (він має мало не 5 верст уздовж і більш однієї версти завширшки) багато лісу (переважно осокорина); є тут і озера. Острів—місце для гулянок городян, а також і для полювання; не мало тут бува й рибалок. Він має всі прикмети дніпрових островів в порожистій частині: голова його уявляє з себе скелі (з лівого боку), правда майже непомітні, середина земляна й піскувата, а хвіст, або, як часто кажуть, прихвістя, завжди піскуватий. Такий вигляд Станового острову, його розмір і положення проти гирла Самари дають підставу визнавати його за той Кінський острів, про якого згадує Боплан і містить його нижче Манастирського острову, а голову його зазначає саме навпроти устя Самари. Як свідчить Боплан, Кінський острів має завдовжки $\frac{3}{4}$ милі, завширшки $\frac{1}{4}$ милі, верхня його частина вкрита лісом і болотами й увесь острів зали-

вається весняною водою; на йому жило тоді багато рибалок, які, за браком соли, зберігали рибу в попелі й силу її сушили на сонці. Тепер острів належить графові Воронцову-Дашкову й одділяється від берега протокою. Між Манастирським і Становим останніми роками з'явилася велика коса (власно кажучи, хвіст першого), яка згодом може з'єднати до купи згадані острови.

Од верхньої частини Манастирського острову до лівого берегу Дніпра йде широка гряда каміння—це так звана Архирейська забора. Більшість каміння лежить під водою, зверху вони помітні тільки недалеко від берега. Через Архирейську забору (по середині) йдуть плити, барки й інші байдаки, призначені в місця по-за порогами; каміння згаданої забори шкодили судоходству, й тому довелося розчистити забору й тепер перехід не широкий, зате глибокий, через неї більш-менш вільний. Понижче Архирейської забори недалеко од лівого берегу лежить Шевський острів, досить великий, почасти піскуватий, почасти вкритий деревом.

За Шевським островом, насупроти Станового острову в Дніпро вливається річка Самарь (320 вер. довжина її). Ця річка добре відома в минулому, бо колись нею плили з Дніпра в Азовське море й на Дін (Самарою попадали в Вовчу, відсіля „волоком“ в річку Кальміус, а тоді в Азовське море). Дорога ця була відома ще до татарських часів, а запорожці часто користувалися нею. Довгий час Самарь служила межею між запорожськими вольностями та татарськими кочовищами, й це надавало їй особливе значіння. Береги Самарі були вкриті віковичними густими лісами. Тут була знаменита товща Самарська—скрізь по Самарі ріс густий, непролазний ліс з велетнями-дубами, з

несчисленними звірями та птаством, з дикими бджолами. Природних багатств тут була сила, й недаром ця місцевість звалася в запорожців раєм та землею обітованною.

Боплан каже, що Самарь славилася силою риби, а місцевість, де вона протікала, була багатша за інші медом, воском, дичиною та придатним до будування лісом; звідси Боплан брав дерево для будування Кадаку, весною тут ловили осетрів та оселедців. Самі запорожці при кінці XVII в. всю місцевість по Самарі називали своєю пущею й пасікою військовою, віковічною, своїми стародавніми вольностями і розкошами луговими, за які вони голови свої молодецькі покладають і, не жаліючи, кров свою й літ проливають. Не диво, що по Самарі було багато запорожських зімовників, що тут по-над Самарою виник запорожський монастирь і осередок особливої Самарської паланки.

При усті Самарі був давній перевоз, де переїздили різні купці та чумаки, що ходили в Крим по сіль. Тут же таки й московський уряд в 1687 р. поставив свою кріпость Новобогородицьку, яка в XVIII в. звалася Старою Самарою, або Старо-Самарським ретраншаментом; руїни (рівчаки та вали з слідами воріт та будівлі) цієї кріпости ще добре помітно й тепер; лежать вони над Самарою насупроти слободи Одинківки, версти на дві повище сучасного залізнодорожного мосту на Самарі; од нього до гирла її 6 верстов. Старовинний ліс, колишню запорожську пущу, вже давно винищено, та ще й тепер скрізь по-над Самарою багато зелені, яка нагадує про колишні „роскоші“ й славу „святої“ ріки. Недалеко від гирла Самарі з лівого боку розкинулося по піскуватих кучугурах містечко Огрінъ (пишеться— „Ігрень“). Тут теж чимало дерева (дубків). Коло гирла

Самарі, на Дніпрі, лежить довга коса, яка в одному місці виступає з води, як острів, коса зветься Срібною, а острів—Срібним.

Понижче устя її, зараз коло берега поміж протоками є кілька островків; один з них має вдовш одну версту, а вшир сажнів сто й зветься Самарським островом, або Старухою (протока, що відділяє його від берега, теж зветься Старухою); він укритий лісом та болотами й весною заливається ввесь. Як видно з місцевости, тут колись Дніпро мав кілька проток, які тепер пересохли й уявляють із себе сухі балочки, що заповнюються водою під час повіді. Протоки ці йшли й од Самарі вниз; одна з них ще й тепер в інші роки має воду й під іменем Шіянки тягнеться од Огріні до слободи Чапель, себ-то до самого Кодацького порогу.

Од Старухи до першого порогу з лівого боку нема островів, зате з правого боку понижче Воронцовського йдуть Московський, Кам'януватий і Кайдачок. Московський лежить насупроти села Лоцманської-Кам'янки; він має вздовш пів-версти й ушир—четверть версти; до нього пристають плити й байдаки, щоб узяти лоцманів для проводу суден через пороги. На самому острові—водомірний пост, а навпроти нього на березі кілька скель; з них найбільш видатна Музичина скеля. Коло неї, по місцевим переказам, лоцман Музика розбив барку й за те його заporоли різками на цій скелі. Насупроти південного кінця Лоцманської-Кам'янки лежить острів Кам'януватий (3½ версти од порога, довжина верста з четвертю, а ширина—120 саж.), а далі—Кайдачок; обидва вони в „голові“, в верхній частині своїй мають скелі; на першому з них збереглися сліди ретраншаменту збудованого з наказу Мініха під час війни Росії з турками в 1737 році. Кам'януватий острів

цікавий з археологічного боку: тут знаходять старовинні гроші (навіть Византійські), стріли, черепки колишнього посуду, хрестики. Поруч з Кайдачком од правого берегу тягнеться Шерстюкова забора, а між тим-же островом і лівим берегом помітні й шкодливі для судоходства каміння, Мокрі й Сухі Трояни, далі Горбатий, Верхній Плоський, Сідлач, Червивий. Про Сідлача ходить серед лоцманів переказ, ніби колись серед них ні одна дівчина не могла вийти заміж, доки не доводила всім про свою сміливість та відвагу, а це виявлялося тим, що вона ввечері мусила сісти сама в човна, поплисти до Сідлача й на йому провести всю ніч до світу. Сідлач лежить коло самого порогу, де вже починається бистрина й де плавати небезпечно. Од лівого берегу, коло слободи Чапель іде забора Пундикова.

Поріг Ко-
дацький.

Поміж селом Старим-Кодаком і слободою Чаплями лежить (в 15 вер. 110 саж. од старого Катеринославського залізнодорожного мосту) перший поріг—Кодацький, або Старокодацький. Од правого крутого, високого, скелястого берегу через Дніпро перекинута широку смугу каміння, яке, мов гребля, перегорожує Дніпро й то ховається під водою, то верхами своїми сторчить із води. Дніпро прорізує цю природню перешкоду, з великим ревом і білою піною переливається через неї, падаючи вниз з каменя на камінь безліччю невеличких протоків, які біжать дуже прудко й гучно. Місцями каміння така сила, й Дніпрові так часто доводиться переливатися через нього, що серед ріки в багатьох місцях видно величезні плями білої сріблястої піни, або кажуть инакше „буку“. Ріка ніби то кипить і вкривається великим шумом. Поріг цей продовжується 240 саж. і па-

дає чотирьма лавами, кожна має своє власне назвище: Плосьька, Гостренька, Вишнякова й Мишина. Початок порога вище його кінця на 0,852 саж., себ-то на протязі 240 саж. ріка падає мало не на один сажень; тому то Дніпро й біжить так прудко, так реве й укривається буком! Щоб краще побачити дику, чудову красу порогу, треба дивитися з високого правого берегу й іменно з високих валів фортеці, що будував згаданий вище Боплан. Лівий берег нижче за правий і тому з його не зручно оглядати загальний вид порогу.

Кодацький поріг у велику воду.

Спускатися через поріг можна або натуральним, так званим козацьким ходом, себ-то просто через поріг у тому місці, де менше каміння, або штучним, зробленим, ходом через канал. Треба зауважити, що од Лоцманської-Кам'янки й через усі пороги існує два ходи: один старий козацький, натуральний, по головній течії (фарватеру) ріки; він завжди й скрізь наближається до правого берегу; другий—штучний, прокладений чоловіком, іде більш до лівого берегу,

а через пороги—канавами. Кожен із цих ходів має свої вигоди й свої хиби.

Проте старий, козацький ліпше тим, що він природній, припада на найбільшу, головну течію (а не на придатну, бокову) й направляти на нього плити та

Кодацький поріг

байдаки далеко зручніше, ніж на новий, який лежить осторонь од головної течії, й направити туди, при великій воді, судна, нелегка робота. Зручність нового ходу, в порівнянні з козацьким, та, що канави мають більшу глибину, ніж та частина порогу, де йде козацький хід, особливо влітку при низькій воді. Тому сплавщики й лоцмани завжди залюбки йдуть старим ходом і згожуються на новий тільки тоді, коли глибина козацького ходу стає вже нездатною для судоходства. Взагалі можна сказати, що козацьким ходом користуються тільки при високій воді—весною й спо-

чатку літа, а новим—при низькій воді, в кінці літа й в-осени.

Щоб попасти в козацький хід Кодацького порогу, з Лоцманської-Кам'янки направляються майже серединою Дніпра, ліворуч од Московського й Кам'януватого островів. Насупроти Кайдачка хід одхиляється вправо до цього острову і йде поміж камінням Троянами, обгинає ліворуч Шерстюкову забору й держиться яко мога ближче до Кайдачка, а ліворуч од каменів Горбатого та Верхнього Плоського. Зараз за Кайдачком починається поріг і тут лежить камінь Нижчий Плоський. Од Кайдачка треба йти праворуч од цього каменя й простувати в поріг, де хід прямий і глибокий, бо в 1886 році його розчистили на 10 четвертей од „меженного горизонта“. ¹⁾ В самому порозі йти безпечно, хоч іноді й заливає, та лякатися нічого, треба тільки спокійно й нерухомо сидіти на одному місці, щоб не перехиляти човна на один бік. Виходячи з порогу, козацький хід бере ліворуч од каменя Копиця, після якого він трохи одхиляється ліворуч і, обігнувши Мудрину забору, круто повертає праворуч.

Новий хід починається теж у Лоцманській-Кам'янці й іде який час разом з козацьким, а потім потроху одхиляється від нього ліворуч і простує до канави, яка лежить коло лівого берегу. Щоб попасти в канаву, він оставляє праворуч камінь Сухі Трояни (насупроти голови острову Кайдачка) й підходить дуже близько до Пундикової забори. Канаву зроблено в 1833—37 роках; з обох її боків ідуть великі кам'яні дамби (вдовш ріки); ширина канави 15 саж., глибина 6 футів у низьку воду, довжина 240 саж.

¹⁾ „Меженный горизонт“—низька вода. Ред.

Перед самою канавою дамби поширюються й розходяться далеко одна від другої, щоб більше одрізати канаву від порогу й направити у перший більше води. Будівля канави обійшлася 95,400 карб.

Поминувши канаву, новий хід через 425 саж. од порогу зливається з козацьким, і потім на протязі всіх порогів то відділяється від нього перед кожним порогом, то знову єднається пониже порогу.

Частина Дніпра від одного порогу до другого чиста, не має каміння й зветься плесом. На цих плесах трапляються острови, забори й окремі камені, які перешкоджають судоходству. Плес од Кодацького порогу до Сурського має 8 верст. 190 саж.; він зветься Німецьким (посередині його лежить німецька колонія Ямбург). З лівого боку зустрічаємо село Любимівку (з великим будинком пана Сінельникова), насупроти неї Любимівський острів, пониже Любимівки забори Сінельникову й Волошину (до останньої, від Кодацького порогу дві версти). Сінельникова забора заходить далеко від берега; дно тут укрито камінням, через що плавати небезпечно. Волошина—теж видатна забора; вона реве, як поріг, і тому-то де-хто з письменників вважав її за поріг. Трохи нижче Волошиної забори лежить чималий Яців острів, який одділяється від лівого берега протокою в дві версти завширшки; береги цієї протоки вкриті старим, великим деревом і звертають на себе увагу своєю красою. За Яцевим островом іде острів Піскуватий, а нижче, його Муравний. З правого берегу йдуть забори Мудрина й Носулина, з Носулиним островом, а далі острів Демський, насупроти його розкинулась німецька колонія Ямбург (німці-католики, не протестанти), що тягнеться до Сурського острова. Демський острів, як видно з документів, в XVIII ст. звався Демакою й був укритий „чорним“ (лі-

совим) і родючим деревом; навпроти цього острову в 1772 р. жив старокодацький мешканець Хведір Шаповал, якому, по його власному прохання, Кіш Запорозький доручив стежити за тим, щоб ніхто не нищив на цьому острові дерева.

Поріг Сурський

Сурський острів (2½ вер. вдовш і 200 саж. завширшки, названо так через те, що проти його середини вливається в Дніпро р. Сура) лежить перед самим другим порогом, що й зветься Сурським. Поріг цей починається од нижчої частини Сурського острову й тягнеться через усю ріку до другого берегу. Сурський поріг самий малий, він має всього 40 саж., початок порога вище його кінця на 0,236 саж., проте для судоходства він страшний тим, що перед ним розкидано багато каміння.

З каменів найбільш видатні Чавун та Селезень.

Поріг має дві лави—Чавунну й Бондареву. Понижче порогу лежать каміння—Герницеві й Колесники та Бондарева забора. Нижче порогу—острів Пуцівка.

Через цей поріг теж зроблено канаву (40 саж. завдовжки), та від неї залилася тільки одна ліва стіна, праву ж розібрано, бо вона була зайвою.

Єдиний по Німецькому плесові хід у голові Сурського острову знову ділиться на козацький і новий; козацький хід іде серединою порогу, а новий трохи правіше канави. Ходи ці знову зливаються до купи вже понижче Лоханського порогу.

Поріг Лоханський

Поміж Сурським і третім порогом Лоханським усього одна верста. Останній має 150 саж. завдовжки, падає трьома лавами (Куликівська, Плоська й Черепашина), початок порогу вище кінця на 0,791 саж. У самому порозі серед ріки розкинуто три острови: Кулики, Склеюватий

(або „Скалистий“) і Лоханський і, крім того, багато великого каміння.

Це каміння й острови не дають течії спроможности йти просто, й вона від правого берегу прудко несеться до лівого берегу, прорива каміння, робить між ними протоки й тим дуже заважає лоцманам. У Лоханському порозі два ходи: хід на Кулики й хід на Лохань, а канава—це третій хід. Хід на Кулики йде праворуч од канави, хід на Лохань—ліворуч.

Найкращим визнається хід на Кулики, себ-то старий, козацький. Лоханню зветься протока, яка робиться Дніпром коло лівого берегу по-між камінням і Лоханським островом. Понижче порогу лежить камінь Черепаша, при вході ж у нього на козацькому ході лежать камені Кулики й Плоський, на новому—Рваний і Буц (останній дуже небезпечний).

Насупроти Сурського й Лоханського порогів на правому березі, починаючи від гирла річки Сури, розинулася слобода Волоська, названа так через те, що тут було оселено волохів, яких запорожці в 1770 р., під час війни Росії з Туреччиною, вивели з-під Очакову. Нащадки тих волохів живуть тут і досі, зберігаючи не тільки свої звичаї, а й мову навіть, не вважаючи на те, що до них прилучилося немало й селян-українців з Полтавщини, Київщини та Волині. Це дуже велике село; воно ділиться на окремі часті (Майорка, наприклад). В самому селі, як раз коло Лоханського порогу, стоїть величезна скеля, а кругом неї розкидано каміння. З цієї скелі одкривається чудовий вид на Сурський і Лоханський пороги й їх околиці. По боках цієї скелі помітно невеличкі могилки, та вони пориті копачами, що шукають „кладів“. Понижче її—балка, а за нею—теж висока, укрита гранітом гора; в останній горі є

печеря, відома в спеціальній літературі. Афанасьєв-Чужбинський, який був у Волоському в 50 роках минулого століття, переказує, з розмов із селянами, що вона йде на десять сажнів углиб, що в їй вохко й холодно, та вже тоді вона обсіпалася й увійти в неї він міг лише на два аршини. В народі ходять чутки, що в їй колись жив змії, який пожирав людей. Д. І. Яворницький бачив цю печерю в 80-х роках того-ж таки XIX ст., зве її змієвою й каже, що довжина її більше 25 аршинів; щоб потрапити в неї, треба пролізти на животі сажнів два, а тоді вже можна встати й іти ногами. Напевне це було житло чоловіка кам'яного віку, де він знаходив захист од негоди й звірів.

Річка Сура, що вливається в Дніпро коло другого порогу, протікає по Катеринославському повіті; річка невеличка, літом місцями зовсім пересиха; вона приймає в себе ще дві Сурі—Комишовату й Грушівську; щоб одрізнити її від останніх, її часто звуть Мокрою Сурою. За часів Запорозжя місцевість, де протікала Сура, звалася просто Сурами. В Сурах було багато запорожських зімовників. Є відомости, що в 1755 році в Сурах було 52 зімовники, з яких потім виникли де-які сучасні слободи Катеринославського повіту.

Поріг
Дзвонецький

Четвертий поріг—Дзвонецький (Звонецький); од Лоханського порогу до його 5 вер. 115 саж., хід іде то коло лівого берегу, то серединою Дніпра, в залежності від забор і окремих каменів. Зараз же з Лоханського порогу повертають ліворуч близько до берегу, бо треба круто обігнути Стрільчу забору, що починається зараз-же за порогом з правого боку й іде далеко в Дніпро пасмом скель і каміння. З цих скель найголовніша зветься Стрільчою скелею; вона одділяється від берега вузькою

протокою й уявляє з себе величезну скелю, на якій ростуть дерева (осокорі й бузина). Тут помітні могилки, перекопані вже якимись копачами. Скеля ця цікава з археологічного боку: на ній знаходять кам'яну зброю гроші й інші старовинні речі. Напроти Стрільчої забори серед Дніпра лежить камінь Черепаха. Лівий берег робить велике коліно, де багато ріжного дерева; колись тут був великий ліс, ще й тепер це місце зветься „дїбровою“. Од лівого берегу на протязі мало не цілої версти виступає страшна для лоцманів забора Багатирська, що встилає дно щітками з каміння (щітка—черінь, або група окремих каменюк).

В 1906 й 1907 роках найбільш небезпечні каменюки було розсажено й дорога стала зручнішою. Через Багатирську забору проходять двома „ворітьми“: в праві ворота йдуть при низькій воді, в ліві—при високій. Багатирська забора зветься так од двох каменів Багатирів, з яких один лежить на сухому місці лівого берега, а другий—насупроти його в воді коло правого; вони скидаються формою своєю один на одного. Про них ходить така легенда. Колись у давні часи отут зійшлося два багатирі—наш і вражий, „турецький“.

Кожен хотів прогнати свого супротивника й оселити на його землі свій народ. Щоб закінчити суперечку, вони відірвали від скелі два однакових, рівної величини, камені й умовилися, що переможцем буде той, хто перекине свій камінь на протилежний берег.

Наш став на правому березі, а вражий—на лівому. Наш багатирь шпурнув камінь, той перелетів через Дніпро й упав на сухому, турецький же багатирь не докинув свого каменя, він упав у воду коло правого берегу. Згідно умови, вражий багатирь помандрував з цих місць, а наш посадив тут свій народ, і з того часу

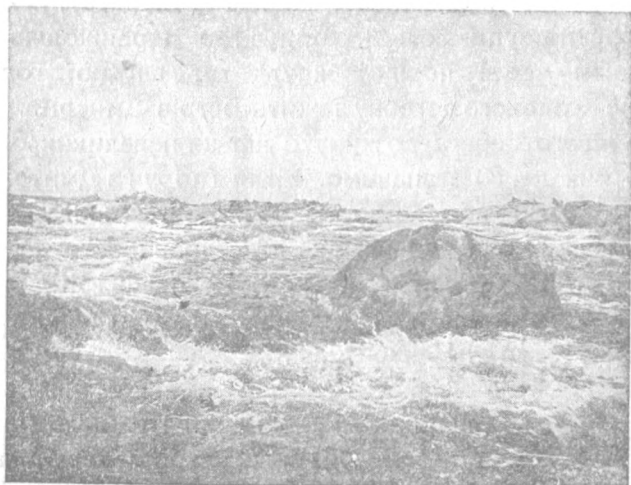
камені Багатирі зостаються свідками боротьби згадних двох багатирів. Понижче правого Багатиря лежить слобода Волоські хуторі. Од Багатирської забори до Дзвонецького порогу ні островів, ні забор нема, трапляються тільки окремі камені. Дзвонецький найбільш ефектний; він має 110 саж. завдовжки, кінець його нижче початку на 0,554 саж., падає він чотирьма лавами (Чорна, Глуха, Плоська й Кобилина). ¹⁾ Новий хід іде канавою (110 саж.); потрапити в його нелегко через те, що перед порогом багато на дні каміння й праве крило дамби не досить довге. Козацький хід через поріг іде праворуч канави; на верхній Плоській лаві лежить камінь Плоський. Плити йдуть ліворуч од нього (бо дорога пряміша), а байдаки—праворуч од нього (глибше), потім вони йдуть ліворуч Чорних каменів і обминають теж ліворуч камінь Кобилу.

Правий берег тут уявляє з себе високу, круту гору, складену з граніту, в якому помічаються різнобарвні мінерали. Тут-же розкинулося село Дзвонецьке, а в кінці його—острів Піскуватий.

Нижче Дзвонецького порогу з правого боку бачимо забору Чорну й камінь Ломану, слободу Олексіївку насупроти острова Шуляїва й забору Тягинку; з лівого боку—забору Глуху, гирла річки Вороної й слободу Ворону (й забора, й слобода коло гирла Вороної); значно нижче острів Козлів (насупроти слободи Олексіївки). Козлів острів досить великий, укритий лісом; на йому, на правому боці в голові, багато розкидано величезних каменів і скель, різних форм: це продовження забори Тягинської, що лежить поміж Козло-

¹⁾ Інженір Іловайський каже, що він складається лише з двох лав: Плоська й Чорна, які розділяються глибоким плесом. (Див. його „Дніпровські пороги“, стор. 118).

вим і правим берегом; вона настільки велика, що колись навіть лічилась порогом (Княгинин поріг у Лясоти, Княгинець у відомостях XVIII в.); вона реве, як поріг; назвисько своє вона придбала од балки Тягинки, що підходить до Дніпра з правого боку. Коло забори Тягинки лежить камінь Смоляр; у самій-же заборі звертає на себе увагу високий камінь Корабель, якого не

Ненаситецький поріг у велику воду.

заливає й сама висока вода. Через Тягинку можливо переправляти плити тільки в повідь, взагалі ж вона непроходима й доводиться обходити кругом острова Козлова, який колись напевне звався Княгининим. Ще мандрівник XVI ст. Еріх Лясота розповідає, що він „шостий поріг Княгинин“ залишив праворуч, об'їхавши його „з лівої сторони“, й обідав нижче цього порогу (по сучасному—забори) на Княгининому острові. Високий, укритий лісом Козлів острів найбільше придатний

до спочинку й обіду, ніж інші острови перед Ненаситцем.

Поміж островом Козловим і лівим берегом міститься ще острів Ткачів, теж, як і Козлів, укритий лісом. Протока між цими двома островами й є дорога мало не для всіх судів, які завжди обгинають ліворуч Козлів острів. Частина протоки між Козловим і лівим берегом уявляє місце, захищене од вітру; тут звичайно суда зупиняються, коли вітер перешкоджає переходити через поріг і ждуть тут влучної години. Нижче Козлового острову лежить острів Дмитріїв. Далі, коло лівого берегу розкинуто кілька невеликих островів; з них де-які зазначимо. Вітки (поруч з Дмитрієвим коло берегу) або Солонці, Майстрів (праворуч од „росчистки“, відомий нахідками старовинного посуду, золотих грошей і кам'яної зброї), Роковець і Жидівський (між „росчисткою“ й лівим берегом). Крім того, є острівці й у самому Ненаситцеві.

Поріг Ненаситецький

Ненаситець, як сказано вище, найстрашніший, найбільший і найцікавіший з усіх порогів. Не диво, що до його найбільше мандрує народу. Й дорослі, й учні великими валками літньої доби сунуть на цей поріг, щоб побачити дивне явище природи, щоб милуватися його дикою, а разом з тим і чарівною красою. Ідуть звичайно на Миколаєвку, зупиняються в школі (земській), чи в кого в хаті, а то й просто на повітрі, й розташувавшись, ідуть до порогу. Щоб спуститись до води, треба спуститися з високої гори й поминути (з слободи) безліч величезних каменів, які розкидано хаотично по-під горою. Мета цієї подорожі—це скеля (або швидче високий, скельний ріг) Манастирько, про який вже згадувано.

Манастирько відділяється від берегу неширокою й не дуже довгою протокою (180 саж.), так званою Фалєєвською канавою, штучної роботи, початок її (протоки) насупроти Монастирька тепер закидано камінням, по якому й ідуть до Монастирька. Приємно посидіти на низчому його камені, подивитися на піня-

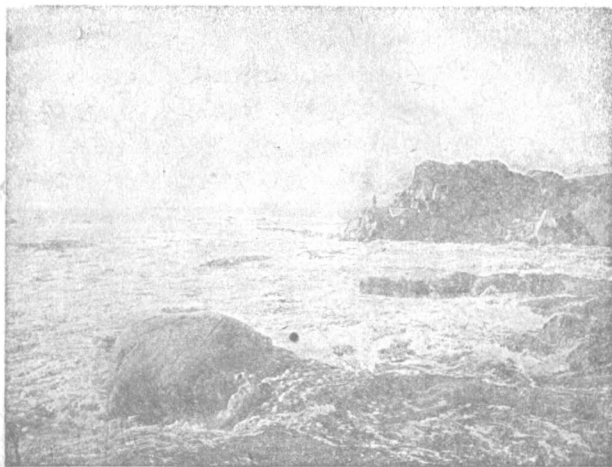

Фалєєвська канава,

ві струмки води, що тут-же зараз під каменем з ревом та грюкотом перебігають по каміннях! На цьому камені помітно дві ямки, котрі скидаються на миски. Про них ходять різні легенди. Кажуть, що ніби то тут стояла в 1787 р., під час своєї подорожі, цариця Катерина, котра сходила на цей камінь і пила тут чай (миски від її ніг). По другій легенді, ці ями за-для за-порожців служили за миски, з яких вони їли кашу.

Варто зазначити той факт, що остання легенда вже попала в популярну українську літературу.

У Після Манастирька оглядають Фалєєвську канаву, яка йде коло самого правого берегу й має дві стіни, гарно складені з пиляного каміння. Збудовано його в 1799 р., в 1803—05 роках тут зроблено двохкамерного

Ненаситецький поріг (вид на скелю Манастирько).

шлюза з підпором у 2 сажні (є відомости, що на цю канаву вжито ту силу пиляного каміння, що Потьомкин навозив був за-для надзвичайного собору в Катеринославі). Призначення цієї канави—обводити плити й байдаки поуз Ненаситець і дати їм пряму, безпечну дорогу. Та занадто вузький хід канави й її віддаленість од природнього фарватеру заважали судоходству. Лоцманам він не подобався, й вони уникали його, а ходили козачим ходом. Врешті, Фалєєвську канаву зовсім залишили й використовували тим, що тут було

постановлено високого (в три поверхи) водяного млина. Як свідчить відомий етнограф Афанасьєв-Чужбинський, млин цей ще існував у 60-х роках минулого століття. Зараз од нього нічого не лишилося, проте стіни канави місцями збереглися добре. Після того, як оглянуть Манастирько, Фалєєвську канаву й ті каміння, що розкидано скрізь по березі, наймають дуба в Миколаєвці, або Військової і спускаються по нижній канаві. Як що власник дуба з Миколаєвки, то він поперед у спускається вниз канавою, а тоді тягне дуба канавою вгору, йдучи по дамбі; подорожні теж мусять іти вгору по дамбі; коли ж він буде з Військової, то поперед у тягне дуба вгору, а тоді вже спускається. Звичайно, власник дуба бере з собою ще двох чоловік гребців. Селяне з Миколаєвки й Військової добре знають Ненаситець і охоче згожуються (звичайно, за платню) везти не тільки по канаві, а навіть і через самий поріг козачим ходом.

Щоб більше й цільніше уявити собі красу Ненаситця, треба глянути на нього з правого, високого берегу. На цьому березі вгорі є теж де-що, варте уваги мандрівника. Недалеко від церкви, яка стоїть серед степу по-між Миколаєвкою й Військовою, по дорозі до останньої, є кружало з великих каменів, що почасти стоять, почасти ж лежать на землі. Камені ці поставлено було колись давніми жителями нашого краю, можливо, ще за кам'яного віку, й поверх їх насипано високу могилу.

Тепер могила розрита, а камені zostалися німими свідками давньої, мало відомої для нас старовини. Понижче цього дивовижного кружала, бачимо невеличке огорожене муром кладовище—тут поховано родину попередніх власників Миколаєвки й Ненаситця,

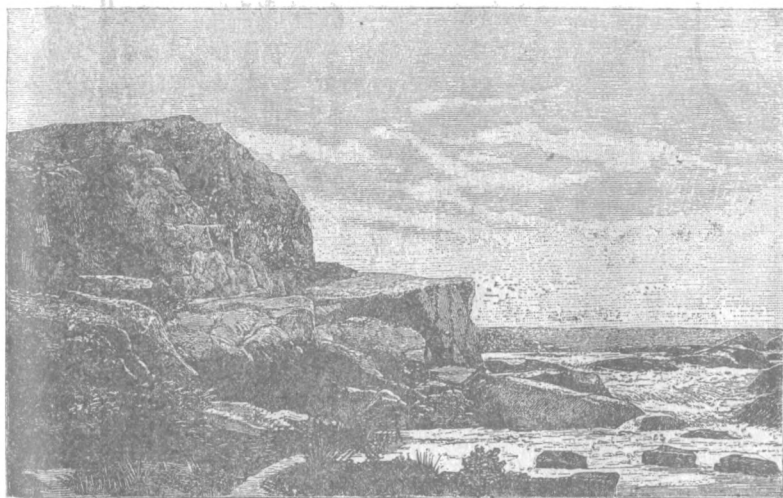
панів Сінельникових. У стороні, ліворуч од нього, лежать сад і будинок пана В. В. Малами. В будинкові збереглася де-яка фамільна старовина Сінельникових і Малами. ¹⁾Первим власником Ненаситця був правитель Катеринославського намісництва (по сучасному губернатор) Іван Максимович Сінельников. На тому місці, де тепер панське дворище, він збудував „казьонний“ (невласний!) дворець для обіду цариці Катерини II під час її великого подорожу по південному краю Російської держави, й обідала вона тут 9 мая 1787 року, в 2 години, куди прибула після закладин собору в Катеринославі, й тут-же з нею був і союзник її, німецький цісарь Йосип II; тут-же з гори цариця дивилася, як лоцмани, з бувших запорожців, спускали через Ненаситець царські байдаки (галери), на яких вона пливла з своїм почотом од Київа до Нового Кодаку. Звідціля вона поїхала сухопуттям, а байдаки треба було спустити до Херсону. Кам'янським і Кодацьким лоцманам довелося спускати ці байдаки. На чолі лоцманів стояв Півторацький, якому цариця „пожаловала“ дворянство.

Понижче фамільного кладовища Сінельникових ще добре помітно рів та вал Ненаситецького, або инакше Манастирського, ретраншаменту, себ-то кріпости, яку збудовано російським військом у 1737 р. під час походів фельдмаршала Мініха на турків. Він неправильної четверокутньої форми, ворота від низу. Звідціля, з кріпости, й особливо з могили, що трошки понижче ретраншаменту, найкращий вид на Ненаситець. Подорожнім обов'язково треба підійнятися сюди й подивиться на поріг.

¹⁾ Під час більшовицьких розрухів у 1919 році вся ця старовина загинула. *Ред.*

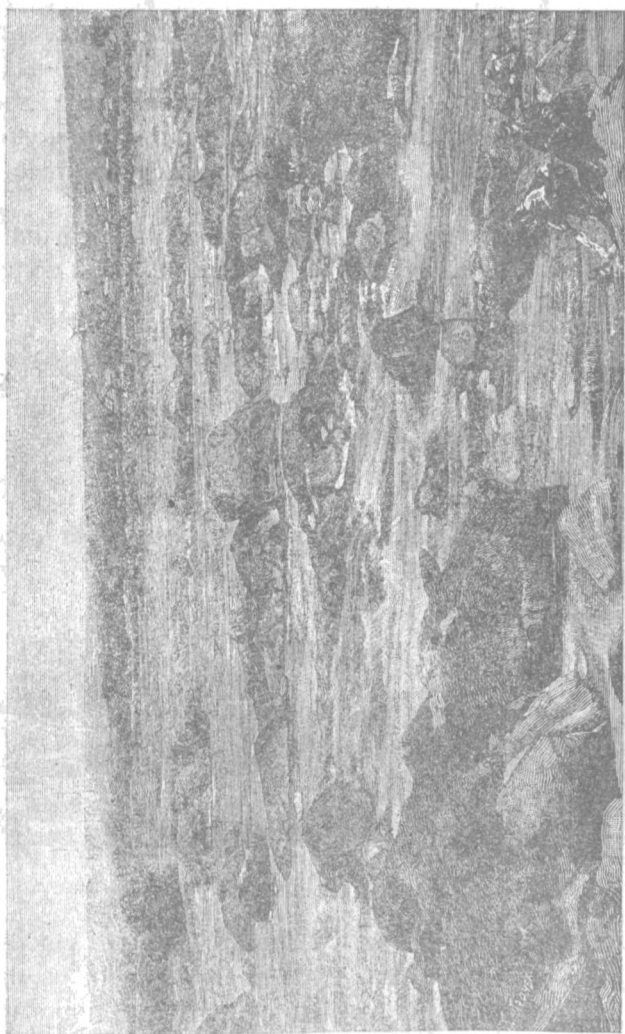
Ненаситець шумить і реве якось особливо; іноді чутко в його реві якісь надзвичайно дикі переливи (звуки), а іноді буває так, що він зовсім затихає й тільки поблизу чути, як падає вода з каменя на камінь. Тоді починає дуже ревіти яка-небудь близька заборя—Тягинка (вище порогу) або Крива (нижче). Лоцмани й околишні селяне ще кажуть, що по цьому вгадують погоду.

Як проїхати до Ненаситця? Проїхати можна водою, Дніпром, і сухопуттям. Щоб помандрувати до цього велетня-порога водою, треба знайти дуба з гарними,

Камінь „Манастирько“.

дужими гребцями, які добре знають Дніпро від Катеринослава до Ненаситця. Дуба знайти можна в Катеринославі (звідсіля найзручніше їхати на пороги) на Смолянній пристані (в кінці Літейної вулиці), де пристають ті дуби й перевозять людей до Ігрени (Огрині),

Ненасительний поріг у літку.

або до Чапель. Тут, звичайно, умовляються з гребцями; плата—по умові, в різні часи неоднакова. До війни можливо було домовити дуба, в якому вміщається чоловік 20, за 15—20 карбованців. За часи війни плата значно підвищала й зовсім неможливо було знайти охочих везти до Ненаситця, бо почувалася нестача людей. Можна ще домовити дуба в слободі Чаплях, що лежить коло першого, Кодацького порогу,—там є гарні гребці, охочі плавати по Дніпрі.

Де б не взяли дуба, а в селі Лоцманській-Кам'янці тепер обов'язково треба брати одного лоцмана, щоб той проводив дуба через пороги, бо інакше річний догляд, що призначено коло кожного порогу, не дозволить пройти ні одного порогу. За цього лоцмана доводиться платити не менш 5 карбов.

Од Катеринославу до Ненаситця водою (рахуючи од старого залізнодорожного мосту) 37 вер. 190 саж. Щоб пройти оцей простір, потрібно годин 5, або й того менше, коли їхати не зупиняючись ні на якому попередньому порозі. Вигода цієї мандрівки та, що доводиться проходити перші чотири пороги: Кодацький, Сурський, Лоханський та Дзвонецький з усіма заборами, камінням та островами, що розкидано скрізь на протязі від Катеринославу до 5-го порогу. Невигода ж та, що назад од Ненаситця водою вертатися вже неможливо, дубовики не захотять везти вгору проти течії, й тому мандрівники, як що вони не збиралися плисти далі до Олександрівського, мусять вишукувати собі коло Ненаситця коней, аби добитися до Катеринославу.

Частіш усього до Ненаситця їздять кіньми й це буде найзручніше. Звичайно, наймають у селянській Мандриківці або в Лоцманській-Кам'янці гарбу; в останній поміщається десять, а то й більше душ і заплатять од

8 до 20 карбованців.¹⁾ Мандрівка кіньми інтерна в травні та першій половині червня, коли по дорозі мало пороку, а степ укритий ще зеленим та нескосеним хлібом. Сухопуттям до Ненаситця налічують верстов 35. По дорозі зустрічається дещо цікаве. Зараз за городськими дачами дорогу перерізує тунель нової Мерефо-Херсонської залізниці. Далі, доводиться проїжджати повз двох високих могил—Близнюків; одна могила лежить ліворуч од шляху, друга, насупроти першої—праворуч.

Про ці могили в народі ходили такі перекази. Колись, отут жив якийсь царь, в якого було багато жінок; одну з них він найдужче любив, чим і викликав велику зненависть до неї інших жінок. На біду свою люба жінка дуже довго не мала дітей, а потім одразу породила аж двох. Другі жінки, що не любили її, підговорили лікаря царського сказати цареві, що його люба жінка—зрадниця. Царь розсердився й звелів закопати її з близнятами живцем у землю. Через який час виявилось, що лікарь набрехав на царицю. Розлютований царь звелів лікареві насипати дві могили: одну на тому місці, де було закопано царицю з близнятами, а другу—поруч з нею. Царь хотів цією роботою заморити лікаря; та той мав при собі якесь зілля, що піддержувало його сили, жив довго й усе сипав та сипав землю, насипав аж он які могили, а все живий. Тоді царь звелів одібрати всяке зілля, тоді він і вмер; поховали його під другою могилою.

Що-року вночі на одній могилі з'являється в огні цариця й держить на руках своїх близняток, а на другій могилі, де поховано лікаря, горить стовп огневий.

¹⁾ Ціни до-воєнного часу. *Ред.*

Царицю поховано (як їхати з Катеринославу) у правій могилі, лікаря—в лівій. Ці могили дуже високі, й з них одкривається чудовий вид на околиці.

На землі слободи Волоської й Малами бачимо два кам'яних стовпи. Це так звані „милі“, які пороблені князем Потьомкиним під той час, як Катерина II мандрувала по степах бувшого Запорозжя в 1787 році.

„Милі“ ці такі, як і той стовп, що стоїть коло собору,¹⁾ тільки цей останній зберігся далеко краще, ніж перші; їх попсували люде.

По дорозі на Ненаситць доводиться переїзжати через невеличку річку Суру; на їй зроблено моста.

За Сурою, в балці, ліворуч од шляху, є криничка з холодною, доброю водою. Недалеко від Ненаситця по балках помітно сліди лісів, які тут були колись великими.

Що-року до Ненаситця гарбами їздить багато народу, особливо учнів середніх шкіл. До війни бували й такі випадки, що учні ходили туди пішки. Мандрівники спиняються в слободі Миколаївці; помешкання місцевої школи дуже часто служить пристановищем для них. Щоб розглядіти гаразд усе, що цікаво на Ненаситці, треба пробути не менше суток.

Нижче
Ненаситця.

Од Ненаситця до Вовнижського порогу (Онука)—12 вер. 185 саж. На такому протязі здибуємо багато забор; більшість їх лежить коло берегу, та єсть і такі, що лежать посеред ріки. Коло острова Голодая (або Голодайка) посеред ріки лежить забора Голодаєва, а насупроти цього острову з правого берегу забора Бариня, Яма й пониже Військової—слобода Сторублева. На лівому березі проти того-ж острову Голодая лежить слобода

¹⁾ В Катеринославі, зо східнього боку огорожі. Ред.

Варварівка, а між Варварівкою й слободою Олексіївкою забори Біляєва (інакше Візірова), Зелена (Лоська), Крива й Біла. За цима заборами мало не серед Дніпра розлігся острів Піскуватий (навпроти слободи Олексіївки), досить великий, укритий піском, на якому росте одна лоза; зараз тут стоять два холерних бараки. Понижче Піскуватого Дніпро круто повертає вправо й поділяється довгим, великим островом Дубовим на дві протоки. Дубовий острів має вдовш 4 вер., а впоперек 250 саж. Острів заріс лісом, в якому багато дубів. Частина острову належить Сінельникову, а частина Милорадовичу. Піскуватий острів і Дубовий одділяються один од одного протокою, що зветься Прорізом. Понище Піскуватого острову з правого берегу лежать забори Воронова й Гусина, а в кінці його—забора Крива, яка має дуже вузький хід: високі камені Копиця (з лівого боку) й Халявин (праворуч) показують цей хід. Низче неї, коло Прорізу, лежить забора Данилєсва з невеличкими острівками, теж Данилєсвими.

Далі, поміж правим берегом і Дубовим островом лежить забора Скубова, в якій два значні камені—Скубів і Чортів Дядько. Понище Скубової забори, на правому березі, поміж гранітними скелями є п'ять печерь—чотирі зуться Голубиними, а п'ята—Пугачевою; одна з них має вдовш 2 саж. й сажень заввишки, інші значно менше. В кінці Дубового острову серед ріки лежить забора Дубова.

З лівого боку (між Піскуватим островом і берегом, у тому місці, де Дніпро на 7 вер. нижче Ненаситця круто повертає вправо), в кінці Піскуватого острову лежить забора Піскувата.

Насупроти Дубового острову розкинулось велике село Петровське-Свистунове, а в кінці цього острову

йдуть одна за другою забора Коростява й Свиняча; в них багато каміння, проход узенький і мілкий; вони задержують воду в протоці між Дубовим островом і лівим берегом і тим самим направляють головну течію в Проріз між Піскуватим і Дубовим островами й роблять Проріз глибоким. Нижче забори Свинячої простяглася Крячина забора, а насупроти неї коло правого берегу лежить камінь Крячиний.

На всьому протязі від Ненаситця до Вовнижського порогу новий хід іде ближче до лівого берегу, а козачий додержується правого, поминаючи або перерізуючи названі вище забори.

Місцями вони сходяться, а переважно йдуть окремо. І тут, як і в інших місцях, козацький хід зручніший за новий.

Од Дубового острову Дніпро помітно вужчає, зате береги його стають кращими, ніж раніше. Красу їм надають високі береги з своїми скелями й ті дерева, що розкидано по-над берегом. Тепер вони рідкі й тільки нагадують про ті лісні багатства, що колись тут укривали береги Дніпра й винищені необачністю людською.

**Поріг Вовниг
(Онук)**

Шостий поріг зветься Вовнигом, або Вовнижським, іноді Онуком: насупроти його, з правого боку, лежить слобода, Вовниги (належала колись Милорадовичу), а з лівого—економічна рибальня, тепер подвір'я одного німця. Круті, високі, скелюваті береги Дніпра наближаються один до одного, ріка звужується й навкоси перерізується камінням (грядями гнейсу), через яке й переливається з великим шумом та ревом, мов звір підстрелений. Поріг має вдовш 365 саж., початок його вище кінця на 1,523 саж.; по силі падання води він іде зараз-же за Ненаситцем, вода біжить дуже прудко;

пори́г небезпечний. В йому чотири лави: Близнюки, Плоська, Гроза й Помийниця. Як і в інших порогах, коза́чий хід коло правого бере́гу, новий—коло лівого. Щоб потра́сти в коза́чий хід треба залиши́ти правору́ч камені Близнюки; цей хід прями́й, іде просто, одна́че в кінці́ зве́ртає лівору́ч, покида́ючи правору́ч скелю́ Грозу, яка утво́рює голо́вну небезпе́ку за-для суде́н. За-раз за поро́гом, лівору́ч од коза́чого ходу́, лежи́ть за-бора́ Плоська з Плоськи́ми ж ка́менями. Перед кана́вою, яка ма́є 235 с. завдовжи́ки, лежи́ть (правору́ч од ходу́) невели́кий о́стр. Полта́вка (од Ду́бового о́строву до Полта́вки Дні́про не ма́є о́строві́в); кана́ва доси́ть глибо́ка, проте ви́хід з не́ї незру́чний, бо від поро́гу до не́ї іде вели́ка побі́чна те́чія, а лі́ва сті́на кана́ви не доси́ть довга́, щоб стримува́ти цю те́чію. На протязі́ трьох ве́рстов од Вовни́га до Буди́ла (сьомо́го поро́гу) Дні́про не ма́є о́строві́в, бере́ги його́ жи́вописні́, бо скелюва́ті, укриті́ зеле́ним мо́хом і рідки́ми дере́вами, рі́ка дуже́ глибо́ка й наві́ть у ти́ху го́дину уявля́є таку карти́ну, ні́би то си́льний ві́тер підійма́є хви́лі. З право́го бо́ку Дні́про прийма́є глибо́ку й довгу́ балку́ Башма́чку, яка ще́ не́давно́ була́ вкрита́ гу́стим лі́сом; назви́ще вона́ ма́є та́ке то́му, що там ко́лись сиді́в свої́м зі́мовником за́пороже́ць Башма́ч. З лі́вого бо́ку, пони́жче поро́гу, лежа́ть камені́ Ка́била й Куро́чка, повз я́кі (правору́ч од них) прокла́дено но́вий хід.

**Пори́г
Буди́ло.**

Од Вовни́га до Буди́ла всього́ півго́дини ходу́ водо́ю. Довжи́на Буди́ла 150 саж., поча́ток ви́ще його́ кінця́ на 0,490 саж., довжи́на кана́ви—110 саж. Грані́тні скелі́ зда́влюють рі́ку на протязі́ півверсти́. Пори́г ма́є дві лави́—Ти́рину й Сазо́нову. Коза́чий хід лежи́ть між ка́менями Шер-стю́ковим і Ти́риним (обидва́ правору́ч) і ка́менем Поль-

ським (ліворуч). Канава незручна тим, що течія йде праворуч од неї, в поріг, і попадати в неї не легко. Про Будило в лоцманів була така приказка: „Поминувши Діда й Онука, не лягай спати, а то Будило розбудить“. Понижче порогу, посеред ріки, стремлять з води камені Колісники. За Колісниками з правого берегу зустрічаємо низку сел—Язикову (офіційно—Хведорівка), Смольщу (офіційно Августинівка), Оврамівку, Нову-Олександрівку й Гнатівку. Ця частина Дніпра дуже красива, тут багато островів. Насупроти Язикової (де берег укрито мало не суцільним камінням), посеред Дніпра лежать Червона скеля й Червоний острів. Поруч з островом Червоним—острів Рибальський. Лоцмани дуже бояться Червоного острова, бо бистря спихає на нього плити й розбива їх. Понижче його, під Язиковським берегом два камені—Служби, видатні тим, що колись тут був Язиковський перевіз, з одного берегу до другого ходили порони; на кожному з них містилося по двадцять чумацьких возів. Понижче Язикової розкинувся величезний Таволжаний острів; він має вдовш 3 версти й три четверти версти завширшки. Зветься він Таволжаним, напевне, через те, що тут було багато таволги, кущової рослини, що згадується ще в старовинних історичних думках як знаряддя для кари турками „бідних невільників“ з України. Острів лежить під правим берегом, насупроти слободи Августинівки (або Смольща), а від берегу його одрізує протока сажнів 80—100 завширшки, яка зветься річкою або річищем і літом робиться настільки мілкою, що її переходять по камінням і в брід. Раніш у цій протоці смольщане й околишні селяне влітку мочили свій льон та прядиво.

Річище на всьому своєму протязі завалено камінням і скелями, через які весною Дніпро переливається з великим ревом і шумом; ця частина тоді уявляє з себе поріг.

Напевне, Лясота, Боплан, Зуєв і інші мандрівники іменно це місце й визнають за одинадцятий Таволжанський поріг. Місцева людність тепер називає це місце поріжком. Голову Таволжаного острову складають великі камені, боки його уявляють кам'яні високі, сірі скелі, прихвістя—піскуваті. Середина острову висока, та є й лощини й балки. Найбільша балка Довга; трапляються й невисокі могили (дві в північній частині острову). Насупроти острова Перуна над самим Дніпром повисли скелі (йдучи з півночі): Щуковата („тут грається багато щук“), Вовча (колись поблизу неї по норах плодилося багато вовків) і Стара забора (скеля в 120 фут. заввишки). Од Щуковатої до Старої забори тягнеться чотири ряди ям (всього 20). Місцеві перекази кажуть, що тут було осідлище запорожське; ями—це сліди землянок. У нижній частині острову помітно старовинні печища й сліди колишнього перебування тут людини: кам'яні ножі й наконешники стріл, кам'яні й бронзові, черепки посуду (між иншим і грецьких амфор), кремені від запорожських рушниць, самодількові кулі й таке инше. Все це свідчить про те, що Таволжаний острів здавна був залюднений. Про нього згадують і Лясота, й Боплан, кажучи, що тут був татарський перевіз.

Коло лівого берегу, насупроти верхньої частини Таволжаного острову, лежить острів Орлів (площа його 6 десятин); тут був колись рибальський кіш запорожця Орла, де він просушував свої мережі й кодоли. На березі, насупроти прихвістя Орлового остро-

ву, є байрак, теж Орлів, бо тут стояла Орлова хата, в якій він жив зимою. Коло південного кінця Орлового острову в річці лежить камінь Крячиний, або просто Крячок; влітку на йому завжди сидять крячки; весною вода заливає цей камінь, і тоді місцеві селяне називають його Крячиною забором. Поміж Таволжаним і Орловим островами лежать два великі камені; вони звуться Кабанами, бо скидаються на чорних, що ніби то плавають, кабанів; та тепер вони більше відомі під іменем Черевка (по імені лоцмана, який розбив тут судно); коло Орлового острову є камінь—Черевча. Понижче цих каменів, коло берегу Таволжаного острову лежить великий камінь Таран.

У двох верстах од Орлового острову й трохи нижче Тарана, під лівим берегом, насупроти Таволжаного острову, де він коліном повертає на південь, міститься острів Перун (тутешні рибалки й селяне кажуть Пèрун); він належить панові Іваненкові й займає площу в 7 десятин. Голова острову—дуже висока, уявляє велику скелю, з якої відкривається чарівна картина на околиці острову.

На скелю піднятися можна тільки з боку (од Таволжаного острову). У скелі є печеря аршин 8 завдовжки, 1—1¹/₄ аршина завширшки й 1³/₄ заввишки.

Печеря зветься змієюю, бо тут ніби то колись жив змій з трьома головами й крилами; він гарбав під себе жінок і дівчат, а чоловіків пожирав.

На острові знаходили зброю кам'яного віку. Раніше на йому був ліс, а тепер залишилися тільки невеликі кушики. По народнім переказах, на острові є клади; ямки свідчать, що охочі до кладів люде не раз тут копали землю, шукаючи легендарних скарбів. Од лівого берегу Перуна одрізано протокою-річищем.

Насупроти середини Перуна між ним і Таволжаним островом лежить великий камінь, що зветься Ревуном або Сукновальнею, довжина його 6 саж. 2 арш., а ширина—5 саж., коло його вода завжди реве влітку, вночі перед зміною погоди, кажуть, рев його міняється: він переходить у глухий стогін, инколи в заглушаючий рев і шум з дзвоном. „Ревун кипить, наче в валушах сукно перевертається“—кажуть селяне.

Перун лежить близько від лівого берегу, Таволжаний острів близько від правого; протоки, що відділяють їх од берегів неширокі, неширокий і Дніпро поміж згаданими островами. Тому-то хижі татари отут саме перебиралися з лівого берегу на правий, мали отут перевіз, про який згадують, як уже сказано, й Лясота, й Боплан; тому ж таки й запорожцям доводилося пильнувати цього перевозу, щоб не перепускати татар через Дніпро. Лясота, який проїхав повз Таволжаний острів 7 червня 1594 р., бачив тут багато маленьких татарських човнів, сплєтених з хмизу і обтянутих свіжеоблупленими шкурами. У той саме час на правому березі було сот чотирі запорозьких козаків, надісланих з Січі стежити за татарами й не допускати їх до перевозу; козаки повитягали свої човни на берег, а самі поховалися в кущах.

Через версту од Таволжаного острову серез Дніпра зустрічаємо довгий вузький острів Білий, инакше Орлиний (на карті генерального штабу—Орлина Стрілиця); він займає 2¹/₂ десятини, укритий піском і має мало рослинности; на цьому острові колись був рибальський кіш запорожця Байдужого, іменем якого названо й балку з правого берегу Дніпра. Лівий берег насупроти острова Білого піскуватий і цікавий тим, що тут збереглося багато слідів перебування первісної

людини (печища, черепки різного посуду, наконешники стріл—кремінні й бронзові, зелене намисто), а в балці, насупроти південного кінця Білого (або Орлинного) острову, помітно обкладені камінням могильники, а коло них обуглені кістки, ікла диких кабанів, черепки й таке інше.

Поміж південним кінцем Білого острову й правим берегом, насупроти слободи Оврамівки й пониже Оврамової балки, лежить острів Оврамів (бо тут колись рибальчив запорожець Оврам, який жив на Оврамовій балці). Зветься він ще островом Нещотного, який мав на цьому острові шинок, де завжди було товчуться литвини з плитів. Острів займає не більше десяти ни. У голові острову—скеля, далі росте лоза, а прихвістя—пісок.

Пониже островів Білого й Оврамового, посеред Дніпра, проте ближче до лівого берегу, лежить острів Сторожовий; зветься він так тому, що на йому колись стояла козацька, запорожська, сторожа, площа його—трохи більше десятини, ґрунт піскуватий, ростуть осокорина, верба й лоза. Іноді цей острів зветься Спорним, бо в 50-х роках ХІХ ст. за його позивалися два пани—Іваненко й Піхотинський, zostався він за першим. Далі йде острів Клобуків, де було колись осідлище запорожця Грицька Клобука, який зустрічається в книгах церковних слободи Андріївки (за 1782 рік); площа острову 6 десятин. Насупроти північного кінця острову на правому березі, панський двір, а пониже острову—слобода Гнатівка, або Ново-Олександрівка.

Насупроти Клобукового острову (на правому березі) є урочище Загбєсва скеля, а пониже неї від Дніпра в степ потяглася балка Каблукова. Так звуться

й скеля й балка через те, що тут, кажуть, жили запорожці Загбей і Каблук.

Коло голови Клобукового острова розкинулася забора Просулина, в якій видається камінь Просулин. Повище Клобукового острова лежать Красуліні камені, небезпечні при високій воді.

Понижче Клобукового острова на правому березі лежить слобода Гнатівка (або інакше Ново-Олександрівка); напроти неї, на лівому березі, економія Іваненка, а трохи нижче неї—слобода Андріївка. Економія Ф. Ф. Іваненка (зветься Олександрією) виникла в 1890-х роках коло скелі Клобучки, поруч руїн (вище) старої слободи Андріївки, що існувала в кінці XVIII ст.; хазяїн економії, великий дідич (мав 9800 дес. землі), розвів чудовий сад, виноградник, поставив великого будинка. Навкруги багато деревини, можливо, остачі й слідів колишнього, що був ще за часів Запорозжя, лісу—Круглика. Поміж Ново-Олександрівкою та Андріївкою Дніпро вельми поширюється: тут налічують 2 вер. і 200 саж. упоперек ріки й вважають, що тут найбільша ширина всієї порожистої частини Дніпра. Проте ця велика ширина не дуже кидається в очі через те, що саме тут під лівим берегом, насупроти економії й слободи Андріївки, розлігся великий Кухарів острів, що ділить Дніпро на два рукави. Лівий рукав (або протока) вузький, зате правий досить широкий і має скільки каменів, поміж якими найголовніші Кузьмин, Марчин та Бурців („хід на Бурців камінь“), коло правого берегу забора Самойлова, а недалеко від неї острови Лозоватий та Кучугурський. Ці каміння й острівці лежать перед самим восьмим порогом.

**Поріг
Лишний.**

Лишний поріг лежить нижче Будила на 16 верст і 260 саж.; він лежить між правим берегом Дніпра й серединою Кухарівового острову, а робить його гряди каменюк, що навкоси перерізує течію; між камінням лежить невеличкий острівець Муравний, або, як кажуть лоцмани, Чортова Голова. Поріг має вдовш 70 саж., початок його вище кінця на 0,120 саж.; у цьому порозі найменший уклін і спад води; він нагадує швидче забору, а не поріг (тому то й назвище його Лишний). Коло самого берегу Кухаревого острову зроблено каналу—90 саж. завдовжки (глибина її 0,70 саж. при середньому рівні води); та цією каналом користаються досить рідко, переважно-ж і плити, і барки йдуть просто через поріг, „ходом на Бурців камін“, поруч з каналом; канали уникають плавці, бо вхід і вихід з неї засмічено камінням. У порозі дві лави—Плосьька й Швайчина, які беруть своє назвисько від каменів Плоського та Швайчиного.

Зараз за Лишнім порогом починаються й тягнуться вдовш течії два великих острова—Виноградний (ближче до правого берегу) та Гавиний (під лівим берегом). Виноградний зветься так через те, що на йому росла сила дикого винограду, що разом з хмелем обкручував кожену деревину; на різних картах і в історичних працях він зветься ріжно, а найчастіше зветься він Лантухом та Лантухівським.

Останнє назвисько де-яким дослідувачам (от як Я. П. Новицький) дає підставу зв'язувати його з іменем кошового Грицька Лантуха (Хведорова *). Довжина острову доходить до 3 вер., ширина—150 саж., а площа його 57 десятин (так рахує власник острову Гейнріхс). Більшу частину острову вкрито лісом, переваж-

*) Ніби то тут був рибальський кіш запорожця Лахтуха.

но дубовим; сила дикого винограду й хмелю. Варте уваги те, що на цьому острові блискавка часто розбиває дерева; цього явища непомітно на інших сумежних островах і на березі. Посередині острову (поперек його) кинуто чималу скелю; зі сходу вдовж острову йде рівчак (од 8 до 12 саж. завширшки), й місцева людність зве його потягом; цей потяг весною заливає вода, а після повіді в йому застається чимало риби (коропів, лящів, яких ловлять ятірями). На початку протоки (або річища), що відділяє Виноградний острів од берегу лежить Швайчин камін. У травні та червні ця протока стає головним ходом для плитів та барок, які з Лишнього порогу простують сюди. Навпроти острову на правому березі лежить слобода Привольна, а пониже його, насупроти хвоста, саме там, де хід з протоки вибігає в Дніпро, лежить камінь Шапочка, який має велике значіння для лоцманів. Через те, що цей камінь недалеко від Вільного порогу, то лоцмани по Шапочці й вирішають, куди й як їм іти через Вільний поріг. Коли Шапочка вкрита водою, тоді поріг можна проходити ліворуч од Вовчого Горла, по безпечному та спокійному місці; коли ж Шапочка не вкрита водою, то лоцман мусить простувати через Вовче Горло, проходити яке не дуже легко.

Поруч з Виноградним островом, тільки ближче до лівого берегу, тягнеться острів Гавиний. Народні перекази таке назвисько острову ведуть ще від часів запорожців. Один дід так розповідав про цей острів Я. П. Новицькому:

„Запорожці прозвали острів Гавиним, і ми звемо так. На йому ліс, багато гавиних гнізд, а від того він і Гавиний. Так колись люде старі казали, так оце й я вам кажу. Весною, як налуплять гавинят, тільки й

чуєш, що „gaal—gaak—gaal“ Під негоду не вгамуються й уночі“. Гавиний острів менший за Виноградний; він має вдовш до 1½ вер. і вшир од 154 саж. до 50 (в голові він ширший, у хвості—вузчий); площа його до—30 десятин. Острів укрито лісом; тут бачимо дуби, тополі, берестки, вербу. Ліс надає Гавиному острову чарівну красу; він лічиться одним з найкращих Дніпрових островів. У лісі багато різного птаства (гави, шпакки, удода, зозулі, солов'ї). До великої води, себ то до повіді 1845 р., на Гавиному острові, як і на Виноградному, водилися дикі кози; їх було дуже багато. Влітку, як спада вода, то вони так і плавають то з Лантухівського острову на Гавиний, то з Гавиного туди, плывуть, було, тільки ріжки маячать, а як багато їх, покажується, мов наче вода несе гільчастого дуба. У 1845 р. була велика повід, вода позаливала мало не всі острови й винищила по них усіх звірів. Повідь ця й досі зветься в пам'яті народній великою водою; з того часу загинули дикі кози й на Гавиному острові.

Нижче Виноградного (або Лантухівського) острову, під правим берегом ідуть один за одним три невеличких острівці: Малий, Середній і Похилий; таке назвище вони мають ніби то ще від часів Запорозжя (всі вони належать німцеві Генріхсові й мають—Малий одну десятину, Середній—коло трьох, а Похилий—4 десятини). Поміж цима островами й правим берегом іде судовий хід для плитів і барок. Понижче Похилого острову йде забора Сіренька, а потім починається останній поріг Вільний, або инакше Гадючий (де-хто забору Сіреньку лічить частиною Вільного порогу).

Поріг
Вільний.

Дев'ятий, останній поріг зветься Вільним, Гадючим або Вовчком. Ці назвища пояснюються неоднаково. Вовчком звуть через скелю Вовчок (про цю скелю далі); Гадючим—

через те, що саме коло цього порогу з правого берегу лежить балка Гадюча (де ніби то було багато гадюк), або через те, що русло Дніпра в цьому порозі занадто покручено, в'ється, як гадюка (цю рису підкреслюють всі дослідувачі порогів і лоцмани); Вільним звуть його по тій балці Вільній, що сходиться з Дніпром (ліворуч) коло самого порогу. Він тягнеться (як не лічити забори Сіренької) на 420 саж., початок його вище кінця на 0,837 саж., має п'ять (а з Сіренькою заборою шість) лав: Похилу, Рядову, Перейму, Вовче Горло і Шинкареву. Головна течія ріки йде коло правого берегу, й тут саме йде старий козачий хід, яким переважно йдуть ще й у наші часи плити та байдаки.

Ця дорога небезпечна, тут багато каміння, течія занадто прудка, фарватер в'ється, мов гадюка, і плит або барку треба часто й раптом повертати то ліворуч то праворуч, а при таких крутих повертаннях плити легко й часто хвостами своїми чіпаються за скелі й розриваються на шматки. Найнебезпечніше для плавців місце—Вовче Горло. Серед порогу (ближче до правого берегу) лежать два скелюватих острівці—Крячок (власне скеля) й Шкворців (або инакше скеля Вовчок); поміж ними йде вузька покручена протока, куди направляється з надзвичайною прудкістю головна течія. Це місце, де проходить згадана протока, оцей страшний за-для плавців перехід, і зветься Вовчим Горлом. Під час високої води барки й плити обходять Вовче Горло, залишаючи його праворуч; а коли вода стоїть низько, судам неминуча потреба йти Вовчим Горлом. Вище вже згадувалось, що лоцмани по каменю Шапочці, що лежить пониже Виноградного острову, узнають, куди саме їм треба йти—чи Вовчим Горлом, чи тільки повз його.

Коли Шапочку вкрито ще водою, тоді можна обминути страшне Вовче Горло й іти поруч з ним, залишивши його праворуч. Як що ж вода не вкриває Шапочки, тоді неминучий шлях через Вовче Горло, бо попередній перехід буде занадто мілким, ним іти цілком неможливо. Понижче Вовчого Горла, в самому кінці Гадючого порогу, на Шинкаревій лаві, лежить камінь Шинкарь; плити, вибігши зі згаданого Горла, залишають цей камінь ліворуч. Цей хід, як уже сказано, є старий, козачий; щоб потрапити в нього, суднам треба йти від самого Лишнього порогу протокою, яка лежить поміж правим берегом і островами Виноградним та Похилим.

Та й тут, як і скрізь на порогах, існує ще й новий хід, який, не зважаючи на течію, біжить поруч з лівим берегом і йде через канали. Од канали в Лишньому порозі новий хід схиляється трошки направо й пробігає поміж Виноградним та Гавиним островами, поволі наближаючись, чим ближче до Гадючого порогу, до лівого берегу, коло якого й прокладено каналу в останньому порозі. Потрапити в цю каналу досить незручно, бо перешкоджає невеличкий острівцець з грядою каменів. Каналу зроблено ще за часів Миколи І; та в 1894—95 р.р. дно її було поглиблено, а права дамба (стіна каналу) протягнута, порівнюючи з лівою, й угору, й униз, чим значно поліпшено вхід у каналу й вихід з неї. Насупроти цієї каналу, на лівому березі, стоїть кам'яний стовп („піраміда“), до якого прибито чавунну дошку з таким написом:

„Судоходные каналы в Днѣпровских порогах сооружены по повелѣнію Государя Императора Николая І-распоряженіем главнокомандующаго путями сообщенія и публичными зданіями, генерал-адъютанта Клейн-

михеля. Работы начаты въ 1843 году, окончены в 1854 году“.

Цей пам'ятник-піраміда зазначує кінець порогів проте порожиста частина Дніпра йде ще й далі.

Нижче Вільного порогу розкидано п'ять островів, які звуться Пурисовими; найбільший з них займає площу трохи не в 18 десятин; на йому ростуть: шелюг, осокорина, дуб і груша. Назвище своє, по переказам, має від запорожця Пуриса.

Версти за чотири від Дніпра (від Вільного порогу), в степу над балкою Гадючою є могила, що зветься теж Пурисовою. Цей Пурис був дуже багатим: у степу ходили його табуни й скот, по балках були його пасіки, а на острові—його ж таки—рибальський кіш. До великої води (до 1845 р.) на острові було два редуту з досить високими валами, та в 1845 р. вода їх так позмивала, що не зосталося й сліду; тоді ж таки вода розмила на цьому острові яму, повну людських кісток, а між кістками були старовинні рушниці, кулі, шаблі; тут селяне знаходили срібні ложки, ножі й навіть виделки.

Коло Пурисових островів, на одну версту нижче Гадючого порогу, коло правого берегу, зустрічається забора Явлена; ця забора має значний перепад води, тягнеться на 115 саж. і робить вражіння порогу; підійти до цієї забори нелегко, а щоб потрапити в забору, треба залишити праворуч камінь Павлівський.

Під лівим берегом, трохи вище Явленої забори, лежить камінь Жеребець, повз який іде новий хід, залишаючи його (камінь) праворуч. Далі йдуть один за одним острови—Абазин (або Льовшина) і Вербовий. Перший ще зветься Великим Дубовим, а другий на сучасному плані Дніпрових порогів (дивись у А. С. Іловайського)—Маркусовим; між ними лежить камінь Моргун.

Маркусів острів досить великий; пониже Маркусового острова старий хід (козачий), що на протязі мало не всіх порогів (крім Сурського та Лоханського) придержувався правого берегу, й хід новий, що завжди наближався до лівого берегу, сходяться до купи й далі вже не розрізняються, далі йде вже один хід.

Дніпро після
порогів.

Од цього місця Дніпро вужає, глибина його стає більша, береги робляться високими й крутими, складаються з великих каменюк та скель, а разом з тим течія стає більш прудкою. З правого боку тягнеться німецька колонія Кронсвейд, а на лівому трохи нижче слобода Павлокічкас, або по-народньому Маркусова. Перед Маркусовою кидається в очі скелястий кут, або ріг, де окремі скелі піднімаються на 40—50 футів понад Дніпром. Східня частина цього кута настільки низька, що весною через неї йде Дніпрова течія, проходить через неї, й тоді кут одділяється від берегу й стає островом, який иноді називають Кам'януватим. Перед Маркусовою Дніпро робить велике коліно, повертаючи спершу на схід, а потім—раптом на захід. Вся ця місцевість уявляє дивну природню красу, якою ніяк не намилюється. Коли плинеш посеред ріки, то, здається, ніби то Дніпро, що повернув під Маркусовою на схід, десь зникає в надбережних скелях, і аж тільки тоді, коли ось-ось підеш до цього місця, він круто, несподівано, повертає на захід. Це круте, несподіване коліно й зветься Школою. В лоцманів є приказка: „Не той лоцман, хто пороги пройде, а той, хто Школу мине“.

Це свідчить про те, що нелегко проходити це місце. Течія швидко несе судно до лівого скелястого берегу й загрожує розбити його об сторчові камені, й потрібно великих зусиль, щоб одвернути плита чи

Камінь Давіниця.

байдака від неминучої загибелі. Крім того, в самій річці трапляються окремі камені, от як, наприклад, Розбійники, що, лежачи під правим берегом, ще дужче одхиляють течію ліворуч.

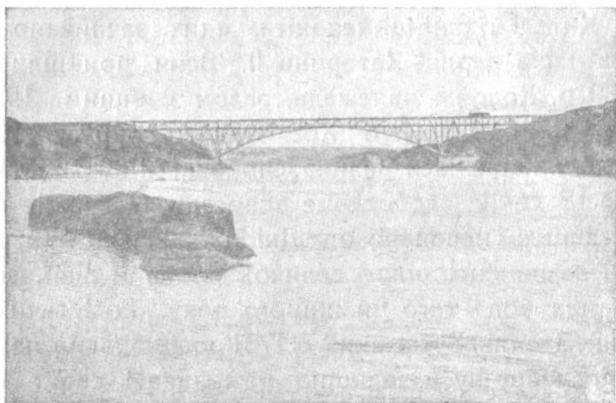
Розбійники—це три камені (на 8 верст низче Гадючого порогу), колись були високо підіймалися понад водою, та потім „з них познімали шапки“, себ-то зірвали порохом їх вершки, і тепер у високу воду їх не видно; зате літом, коли вода спадає, вони стремлять з води й усе таки шкодять судоходству. Крім Розбійників, на правому березі, пониже каменя Радутки (на березі) й урочища Кринички, у воді є Чорна забора, камінь Ступка, острівки—Крячок і Вербки, каміння Гудзик і Чуприна, далі Середня забора, або Казани. На лівому березі од Маркусової до Кичкасу йдуть балки Кичкаська, Широка, Побережня й Кінська. Між цими балками розкинуто різні скелі, з яких найголовніші: Хмарна—пониже балки Кичкаської, скеля Пугачи (нижче балки Широкої), скеля Школа (за Побережною балкою), а коло неї камінь Дзвінниця, далі скелі Голуби й Попова. Камінь Дзвінниця придбав своє назвище через те, що він верх свій вивів гостро, мов справди дзвінниця. В Школі є „скота“—печеря, де колись ховалися гайдамаки, а потім парубки, що тікали од некрутчини. В печері, яка починається під скелею, два ходи—один у праву руку, другий у ліву. Станній тягнеться 6 аршинів і кінчається невеликою, що просвічується, щілиною в скелі; чоловік може пролізти сюди тільки до половини. Правий хід тісний, треба нагинатися на протязі двох аршин, щоб потрапити в головну камеру печері. Камера має 7 арш. удовж, мало не аршин ушир і 5 арш. угору, долівка вкрита землею, в камері йде дірка до самого Дніпра, та вона тісна й вузька,

лізти нею не легко й має вона 6 аршин завдовжки. Раніше тут знаходили людські кістяки, списи, наконешники металевих стріл.

Од цього крутого повороту — Школи — Дніпро до німецької колонії Кічкасу (на правому березі), на протязі двох верст, тече в величезному кориті, що нагадує вузький коридор, круті кам'яні береги оточують його своїми сірими та чорними скелями, надаючи дику, чарівну красу, яку рідко можна зустріти в інших місцях України. Береги мають сажнів 30 заввишки; вони близько підходять один до одного: ріка має тільки 85 саж. завширшки, а зате 15 саж. глибини. Зараз нижче Дзвінниці через Дніпро перекинута величезний міст другої Катерининської залізниці. Зроблено його в 1905—1906 рр. по проекту інженіра Лати; середина мосту уявляє велику дугу, яка кінцями своїми впірається в „бики“, що стоять на березі коло води; в Дніпрі нема ні одного бика. До цієї дуги на березі прироблено ще два „прольоти“ (трьохконсольних ферм), по 30 саж. кожний. Довжина всього мосту 150 саж.; зверху його ходять поїзда, кінні ж і волові вози — по нижчому поверхові. Глибина води під мостом 12 саж. Вага мосту 340 тисяч пудів, а коштує він 1.500.000 р.

Вся ця місцевість, де перекинута залізнодорожного моста, зветься Кічкасом (татарське назвище). Тут здавна була переправа через Дніпро, й такі грецькі лисьменники, як імператор Костянтин Порфірогенет (в середині X в.), звать його Крарійським перевозом. Тут саме проходив шлях з грецької кримської колонії Херсонеса (Корсуня) на Русь. Переправа ця існувала й за татарських часів. Принаймні, Еріх Лясота й Боплан оповідають про Кічкас і про татарську переправу. Лясота підкреслює, що Дніпро тут дуже вузький, а береги

його, особливо лівий, занадто високі й скелюваті. Бо-план свідчить, що ця пераправа найбільше зручна за-для татар, та тільки він занадто зменшує ширину ріки, зазначаючи лише 150 кроків і кажучи, що він ніби

Кичкаський міст.

то бачив, як поляки стріляли з лука з одного берега до другого, й стріла перелітала через Дніпро далеко од води.

Пізніше на Кичкас ішов великий чумацький шлях, що звався Кримським, або Степовим, і відділяв од себе Донський шлях. Шлях цей був настільки значним, що й російський уряд, після зруйнування Січи, содержував тут перевіз і тому-то до будівлі залізниці й Кічкаського мосту тут ходило багато поронів, які перевозили чумаків (з сіллю, рибою, хлібом) і взагалі подорожніх; коло перевозу були шинки, де вешталось багато різного люду. Тепер можна побачити пониже мосту тільки робітників, які розсажують і б'ють берегові скелі й вивозять на барках камінь на низ, псуючи тим береги

Дніпра-Славути, а разом з тим місцеву споконвічну красу природи.

Понижче мосту по правому березі, в стародавньому урочищі Кичкасі, міститься німецька колонія Ейнляге, або по народньому—Кичкас.

Жителі її—німці-меноніти, яких закликано сюди ще за часів цариці Катерини II. Вони прийшли сюди у 1789 р. Колонія належала, разом з іншими 15 колоніями, до так званого Хортицького округу. Колонія Кичкас у наші часи велика слобода; німці живуть дуже гарно. В самій слободі ще збереглися великі камені; один з них, недалеко од Дніпра, цікавий тим, що на йому зазначено роки великої повіді й лінії, до яких доходила вода того чи іншого року. Російський академик Василь Зуєв, який в 1781 році об'їздив нашу Катеринославщину й залишив нам цікаві свої записки, каже, що в Кичкасі була тільки одна хатка, в який жив один запорожець, а за півверсти од неї Фалєєв будував тоді пристань для різних суден, що мали плавати Дніпром і вгору, і вниз. Трохи пізніше (у 1796 р.) з наказу царині Катерини II, тут було закладено верфь для будівлі суден, придатних до каботажного плавання; вона мала зватися Катеринославською, Дніпровою, та існувала вона недовго й була знищена Павлом I.

Коло колонії Кичкаса Дніпро знову стає широким, береги його робляться нижче й більше пологими. Через 2½ версти від колонії Дніпро поділяється на два рукави: правий—Старий Дніпро, весною безпечний за для судоходства, літом мілкий,—і лівий—Новий Дніпро, який з'явився в пізніші часи. Поміж цима рукавами розкинувся великий і славетний у минулому острів Хортиця.

Урочище
Сагайдачне.

Та перше, ніж перейти до цього остро-
ву, треба зазначити де-які варті уваги
місця по-між Кічкасом і Хортицею. З пра-
вого боку йдуть забори Карлова й Бруніва, невеличкий
острів Хведоришин, а за ними три величезні скелі Сто-
пи (насупроти старого Дніпра), а трохи лівіше—дві
скелі Стоги. Понижче Стогів, у самому початкові того
рукава, що одрізує острів Хортицю від лівого берегу
Дніпра, лежить острів Дубовий. Насупроти Стогів ле-
жить великий кут, який зветься урочищем Сагайдач-
ним. Недавно це Сагайдачне було вкрито розкішним
дубовим лісом, розкішним рясом, тут було багато
скель, поміж якими визначалися своїми розмірами
Середня та Дурна. Що уявляло з себе оце Сагайдачне,
можна бачити з творів Я. П. Новицького та українського
письменника А. Кашенка, який написав книжечку „Згадки
про Сагайдачне та його околиці“, де розписано красу
та привабливість згаданого урочища.

Та тепер ліс порубано, середню скелю зовсім
знищено (її потрошили на невелики камінці за-для бу-
дівлі та бруку), попередня розкіш природня вся попсо-
вона й про неї можна тільки гадати по тій невеличкій
частині, яка ще трохи збереглася в горішній частині
Сагайдачного, де якийсь німець заклав досить гарну
санаторію Александербад (під час війни її переймено-
вано в Запорожську Січ).

У цій санаторії ще збереглися давні дуби, є скелі
й навіть рослини, що були колись у Сагайдачному.
Варварська рука чоловіка знищує майже геть до шен-
ту все те, що існувало тисячеліттями й надавало ча-
рівної краси місцевості! А все таки надбережні скелі
Сагайдачного яскраво свідчать про те, що тут колись
було, і приваблюють до себе не тільки експлуататора,

а й мандрівників, що їздят за для огляду цікавих чи то з історичного, чи просто естетичного боку місцевостей. Власник санаторії, щоб надати їй більше „краси“, поставив на скелях фігури лева й запорожця, якого місцева людність лічить пам'ятником Тарасові Бульбі. Коло санаторії є пристань за-для невеличких паракордів, що плавають поміж Кичкасом та Олександровськом.

Чого це урочище зветься Сагайдачним? Де-які письменники пояснюють таке назвище тим, що тут колись жив славетний гетьман український Петро Сагайдачний, а один навіть взиває урочище „улюбленим місцем“ гетьмана Сагайдачного й багато розповідає про його „престол“, або „ліжко“. Те ліжко було на вже зруйнованій середній скелі. Це ліжко, або „престол“ був вироблений з цільної, окремої скелі“.

У тій скелі було видовбане сидіння, таке широке, що на ньому, як на софі, можна було й простягтися; по краях сидіння лишилися непродовбані наскрізь краї скелі, так що з них вийшли поручні; зад скелі був обрублений, як висока спинка у канапі, замість ніг під ліжком з обох боків лишилися цілі, невідокремлені від скелі, її частини; під серединою, як ліжко, була продовбана широка дірка, в яку залюбки можна було пролізти дорослій людині.“¹⁾ Одначе треба зауважити, що нема ніяких історичних вказівок про перебування в цьому урочищі гетьмана Петра Сагайдачного. Письменники, що поділяють таку думку, опіраються не на історичні відомості, а тільки на спільність імен—Сагайдачний та Сагайдачне. Далеко правдоподібніше те пояснення цього назвища, яке дає відомий етнограф та історик Катеринославщини Я. П. Новицький. Назвище урочища Сагайдачним виникло від імени запорож-

¹⁾ *Кашенко А.*—Згадки про Сагайдачне та його околиці, стр. 39.

ського ватажка Сагайдака, який тут жив і про якого Я. П. Новицькому доводилося чути від такого старого чоловіка з слободи Вознесенки, що особисто знав цього Сагайдака, який загинув од російського війська; тут жили різні гайдамаки й переховувалася всяка „бурлашня“. Скеля Дурна раніше звалася Казною; коло неї ніби то за часів Петра I царське військо катувало запорожців, прихильників Мазепи після його „зради“, садовило їх на палі, вішало на шибеницях. Оттакі народні перекази совісно зібрав Я. П. Новицький і зберіг їх навіки від загибелі.

По тім-же переказам і затока поміж скелями Дурною й Середньою (воно зветься „Прорізом“) виникла за великої води, в 1845 р., коли з Кичкасу поплило 14 хат, а вознесенці в печах ловили сомів.

Я. П. Новицький докладно описав колишнє становище Сагайдачного й зібрав ті народні перекази, що стосуються до цього урочища. Як і завжди, він відноситься дуже серйозно до народніх оповідань, перевіряє їх історичними відомостями та архивними документами, виявляє потрібну критичність, яка надає особливий інтерес та вартість досліджуванню Новицького. Подаючи відомости про Сагайдачне, він зазначає його „пам'ятники“ старовини. В тридцятих роках XIX ст., по свідочтву старих людей, на Середній скелі був надзвичайний камінь, що звався Люлькою, бо справді скидався на величезну люльку з чубуком і протичкою. На тій-же скелі ще в 70-х роках того-ж таки XIX в. помітно було ліжко (або інакше стілець і сідало) Сагайдака. Ліжко це було на вершині скелі й уявляло в себе грубо оброблений камінь з видовбаними на ньому ямками, що відповідали лежачому положенню (станові) тіла чоловічого. Од цих пам'ятників нічого не залиши-

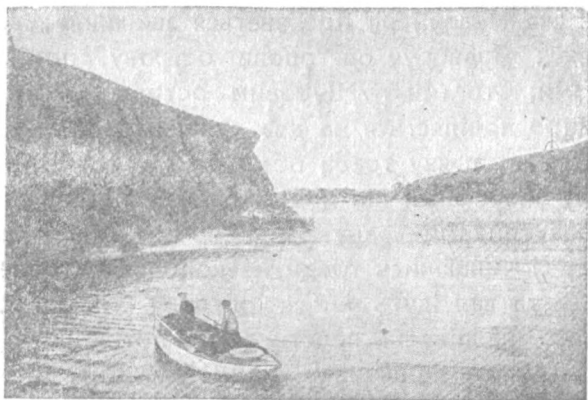
лося: люлька загинула дуже рано, принаймні ні Новицький, ні Кашенко її не бачили; що-ж до ліжка, то воно було знищено коло 1880 р. п'яною компанією гуляк з Олександрівського. Вони порохом розсадили вершок скелі й розбили ліжку на три окремі камені, які з часом теж кудись зникли.

Трудно сказати, чи згадані люлька й ліжку були речами цілком природними (от як миски царичині на Манастирькові), чи вони дійсно зроблені руками чоловічими; та безперечно, вони звертали на себе увагу людей і викликали різні балачки, які поширилися поміж широкими колами громадянства. Принаймні мені самому доводилося ще літом 1916 року чути від одного залізнодорожнього урядовця, що коло Кичкаського мосту в скелях були „кресла“, на яких сиділи гайдамаки, обговорюючи план своїх нападів на ляхів або турок, що в цих скелях водилися такі великі гади, що вони кидалися на паровози, коли тут проклали залізницю. В наші часи нема тут уже не тільки гадів, звірів та птахів, що тут водилися колись, а й цілком винищено віковичний ліс Сагайдачного, й навіть порозсажувано такі великі скелі, як Середня, від якої лишилося менше половини. Взагалі околиці Кічкасу за останні десять років дуже змінилися, дякуючи тому, що чоловік почав занадто швидко розсажувати дінамитом надбережні скелі й вивозити відсіля силу потрібного за для бруку та будівлі каменя.

Острів
Хортиця.

Насупроти урочища Сагайдачного починається серед Дніпра великий острів Хортиця (за 7½ вер. од Олександрівського); він має вдовж 12 вер., а ширина його місцями доходить до 6 верст. Голова цього острову складається з гранітових скель, які виступають наверх і, коли їхати

Дніпром од Кичкасу, то чорніють нижче Стогів та Стогів. Береги Хортиці високі, такі ж, як і обидва береги Дніпра.

Голова острову Хортиці.

Цей факт дає підстави думати, що острів колись був частиною лівого берегу Дніпра, який тоді протікав теперешнім правим рукавом; а потім велика вода одрізала частину лівого берегу й утворила острів Хортицю й лівий рукав Дніпра. Верх острову—рівнина, яку місцями перерізують балки (Совутина, Молодняга, Вошива, Вербова велика, Вербова мала, Ганнівська, Шанцева, Костина, Корнієва з східного боку Хортиці; Музичина, Наумова, Каранайка, Генеральська, Широка—з західного). У південній частині острову є скільки невеличких озер (наприклад, Прогної, Осокорове, Головкове, Підкручне). Частина острову укрита ланами, частина—деревом та кущами; з дерев багато груш. По різних місцях трапляються й могили; їх налічують десятків п'ять.

Поміж скелями верхньої частини Хортиці (в „голові“ острову) зустрічається чимала печеря (сажнів три вдовж і два сажні заввишки), яка зветься змієвою, а трохи нижче печері в правий рукав Дніпра дуже виступає скелюватий ріг, що зветься звичайно „свинячою головою“. Праворуч од голови острову, поміж ним, Стовпами, Стогами та Дубовим островом, саме там, де Дніпро поділяється на два рукави, виступає велика піскувата коса, яку треба обминати. У верхній частині острову збереглися ще й досі рівчаки й вали з чимали четверокутниками—редутами (через кожні чотиріста кроків). Починаючись трохи не коло самої голови Хортиці, рів та вал ідуть удовж острову, майже серединою його, на південь версти дві, а потім ідуть на схід і на захід (розходячись тупим кутком) до самого Дніпра.

На західньому боці острову рів доходить до води коло гирла балки Каранайки, а на східньому боці—коло Вошивої скелі, що міститься пониже гирла балки Вошивої. На східньому боці помічаються рів та вал з четверокутниками насупроти Дубового острову, на протязі од Піскуватої великої коси трохи не до гирла балки Совутиної й скелі, яка теж зветься Совутиною. (Скеля зветься Вошивою через те, що ніби то тут колись запорожська голота нужу свою нудила“; Совутиними балка й скеля звуться від запорожця Совути, який жив у печері). Рів та вали з четверокутниками, де помітно ями,—це сліди колишньої фортеці, будовання якої звичайно приписують славетному Байді, себ-то Дмитрові Вишневецькому; останній перебував тут у 50-х роках XVI ст. Та є й така гадка, що це руїни тих фортець, що будовано російським військом за часів Анни Івановни, коли тут робив свої походи ві-

домий фельдмаршал Мініх. Поміж суспільством поширена гадка, що ці окопи—сліди колишньої Запорожської Січі, де існувала навіть церква. Наслідком такої гадки явилось те, що місцевий (бувший) земський начальник Г. Т. Гаркушевський звелів постановити на горі, коло згаданих окопів, високого білого хреста, а на хресті помістив такий напис (звичайно, російською мовою): „въ 1891 году, мая 7 дня, по распоряженію земскаго начальника IV участка Екатеринославскаго уѣзда Григорія Тимофеевича Гаркушевскаго, поставленъ сей крестъ въ ознаменованіе бывшей здѣсь Запорожской церкви“.

Звідки ж відомо, що тут була колись церква? Г. Т. Гаркушевський ніби то чув про це від німецьких дідів-колоністів, а останні мають таку звістку від своїх батьків, перших поселенців на острові Хортиці.¹⁾ Неможливо лічити цю звістку правдивою, бо Хортиця гаразд обслідувана вже давно такими фахівцями по історії місцевого краю взагалі й Запорожжя особливо, як добре відомі Я. П. Новицький та Д. Ів. Яворницький. Перший з них вже мабуть з 50 років уважно та енергійно збирає народні перекази, знав усіх дідів, як українців, так і німців, і напевне не поминув би занотувати такий цікавий переказ, як звістка про те, що тут була колись запорожська церква.

Посеред острова, на східньому його боці, лежить німецька колонія—теж Хортиця; її засновано за часів Катерини II, коло 1790 р. в числі перших німецьких колоній. Сюди прийшло 18 хазяїнів і заклали колонію Хортицю; нащадкам цих німців і належав увесь острів до літа 1916 р., коли під час „ліквідації“ німецького

¹⁾ *Кашенко А.*—Згадки про Сагайдачне. Стр. 94.

землеволодіння всю Хортицю придбав у власність город Олександрівськ.

Острів Хортиця здавна відомий. Візантійський письменник Костянтин Порфірогенет, оповідаючи про торговельні мандрівки старо-слов'янських (українських) купців у середині X в. каже, що вони, минувши Кра-рійський перевіз (себ то Кичкас), пристають до остро-ву св. Григорія й тут спочивають. Усі дослідувачи згожуються на тому, що острів св. Григорія це й є су-часна Хортиця.

Приставши до Хортиці, слов'янські купці дякували своїм богам за поміч у дорозі й приносили їм під привеликим дубом жертви: живих птиць (півнів), хліб, м'ясо й хто що міг, по змозі своїй; тут же вони навко-ло встромляли в землю стріли. У 1103 році великий князь київський Святополк Ізяславович, разом з инши-ми князями, пішов на степових кочовників половців. Одна частина війська їхала байдаками по Дніпру, дру-га йшла берегом на конях. Військо минуло пороги й зупинилося на якийсь час (перед тим. як іти у степ проти половців) „въ Протолчехъ и въ Хортичимъ остро-вѣ“. Коли в 1223 р. весною українські князі йшли на поміч половцям навпроти невідомого ще тоді ворога татар, то військо різних князів зійшлося докупі „у ре-ки Хорьтиць, на броду у Протолчи“. З останнього сві-доцтва видно, що вже тоді існувало назвище річки Хортиці, яка вливається в Дніпро навпроти острову Хортиці. У 50-х роках XVI ст. бачимо на Хортиці сла-внотвісного князя Дмитра Вишневецького (в народній пам'яті відомий під іменем Байди, якого султан ту-рецький звелів „на гак ребром“ почипити); він тут мав сторожу з козаків і стежив за кримськими татарами; у 1553—54 роках він збудував тут на Хортиці „замок“,

себ то фортецю, яка драгувала татар та їх покровителів турків. Де саме й який був цей замок, не знаємо. Відомо тільки, що в січні 1557 р. кримський хан, користуючись тим, що Дніпро замерз, з великою силою підійшов до Хортицького замку й оточив його. 24 дня тяглася облога замку та здобути його татарам не вдалося, хан одійшов з великими стратами для татар.

Улітку 1557 р. хан знову приступив до Хортицького замку; з татарами на цей раз прийшло й турецьке військо на човнах і поміч волоська. Вишневецького з козаками було оточено, в них не вистачило харчу, козаки почали розбігатися, й він мусив залишити Дніпровий низ і пішов на Україну. Татари зруйнували на Хортиці замок Вишневецького. Ерих Лясота 9 червня 1594 р. побував на Хортиці й зве острів прекрасним, горяним, розлогим та веселим; він має (каже Лясота) вдовж дві милі й поділяв водотоку Дніпра на дві рівні частини. На Хортиці (по свідоцтву Лясоти) козаки зимою передержували своїх коней.

4 липня того ж 1594 р. Лясота, вертаючись з Базавлуцької Січі знову був на Хортиці, приставши до неї понижче острову Малої Хортиці; на цей раз він згадує про те, що років за 30 до нього Вишневецький будував тут замок, якого зруйнували татари та турки. Коло островів Хортиці й Малої Хортиці (занотовує Лясота) в Дніпро впадають три річки Хортиці (з правого, „руського“ боку), які й дали ймення згаданим островам.

Про Хортицю згадує й Боплан; по тих відомостях, які він здобув, острів вздовж має дві милі, вшир півмилі, вершина острову ширша й вища від хвоста його; береги високі, обривчасті й тому мало приступні; вода ніколи не залива його, й він укритий дубовий лісом.

На думку Боплана, Хортиця—гарне місце задля сторожового замку проти татар. Далі, можемо вказати свідоцтво про острів Хортицю інженір-подпоручика, князя С. Мишецького, який перебував у Запорозьській Січі з 1736 по 1740 р. і залишив нам „Історію о козаках запорозьких...“ Мишецький каже, що підчас польської війни 1630 р. ватажок козацький Сагайдачний збудував на Хортиці фортецю або окопи, а підчас російсько-турецької війни 1736—1740 рр., себ то за Анни Івановни, російське військо заклало тут на острові в 1738 році ретраншамент з багатьма редутами та флешами; після придбання турецької фортеці російське військо й флотилія довго стояли коло цього острова. Звістка Мишецького про фортецю Сагайдачного навряд чи правдива вже через те, що будівляння її (напевно, на підставі переказів) пристосовує до 1630 року, себ то до того часу, коли вже самого Сагайдачного не було на світі (він помер 10 апріля 1622 року). Що ж до ретраншаменту 1738 р., то ця звістка цілком правдива, бо він виник як раз у часи перебування Мишецького на Запорозжі; далі відомо, що фельдмаршал Мініх заклав багато ретраншаментів коло Дніпра, й руїни Хортицької фортеці найбільше скидаються на ретраншамент Мініха.

Як каже Мишецький, останній мав багато редутів, які розкидано впродовж рову. Д. І. Яворницький, розповідаючи про руїни фортеці, налічує тут 21 редут—четверокутник; кожна сторона редута має 6 саж. вдовж. Є ще звістка, що рів цього ретраншаменту йде впоперек острову; в сучасних руїнах фортеці південий рів дійсно йде впоперек Хортиці. За часів Єлизавети Петрівни в Хортицькому ретраншаменті була якась залога й уряд надсилав сюди дерево та різні речі; байдаки

дорогою в порогах псувалися й у Хортицькому ретраншаменті збиралося багато „лому“ заліза й дерева. У 1746 році запорожське в'їсько через своїх уповноважених прохало в цариці дозволу взяти в згаданому ретраншаменті це залізо й дерево задля закінчення „при церквахъ божихъ придѣловъ“.

Цікаві й обидва рукави Дніпра, що оточують острів Хортицю. Лівий, або старий Дніпро (річище) починається понижче Стовпів і йде поміж Піскуватою косою й островом з одного боку, і правим берегом Дніпра—з другого.

Обидва його береги високі, скелюваті. На правому березі, насупроти голови острову й Змієвої печері, лежить так звана Царська пристань; це місце, де колись, починаючи з часів Анни Івановни, приставали плити казньонного лісу. що уряд посилав спершу задля військових потреб, а потім задля німців-колоністів, коли вони з 1790 р. почали осажуватися по-над Дніпром в околицях Хортиці та Кичкасу. Тут-же таки, як уже сказано вище, у 1796 р. закладено було Катеринославську Дніпрову верфь для будівлі суден, яку потім, у 1797 р., було знищено. З того часу в народній пам'яті це місце зберегло своє ім'я Царської пристані. Далі в Дніпро вливається річка Верхня Хортиця; на їй за 3 версти від гирла, розкинулися дві великі німецькі колонії—Розенталь і Хортиця, на тому місці, де з 1781-го до 1789 р. була слобода Ново-Григорівка; вона належала князеві Потьомкину. На одвершкові балки Канцерської стояв будинок князів, а коло нього фруктовий сад, у балці ставок і млин. Коли закликано було з Данцігу та Ельбінгу в 1789 р. німців, тоді Потьомкин перевіз свою слободу в друге місце, а замість неї було осажено німців.

Ставок та будинок скоро було знищено, а сад під іменем громадського зберігся ще й досі, й зараз можна бачити величезні, старі дуби.

Поміж окремими скелями правого берегу рукава виділяються дві скелі—Рогозина та Канцерська. Між ними зараз помітно руїну якоїсь фортеці; вона складалася з окремих редутів, які поєднані один з одним ровом чи траншеями. Посеред фортеці багато ямок. Тут знаходили багато мідних грошей, все часів Петра I та Анни Івановни. Гроші й форма фортеці дають підставу прилучати її до тих ретраншаментів, що будував фельдмаршал Мініх. Треба зауважити, що місце од Рогозиної скелі до Канцерської й взагалі всю площу кріпости де-хто (от як, наприклад, Я. П. Новицький) вважає колишнім островом Малою Хортицею, про яку згадує Ерих Лясота. Та Д. І. Яворницький визнає за Малу Хортицю острів Канцеровський—понижче фортеці, поруч з балкою Канцерською, і балка, й острів, як і скеля, називаються Канцерівськими через те, що тут жив запорожець Канцера-Гурченко і мав тут свою худобу, табуни та пасіку. Як прибули німці, Канцера мусив перейти в слободу Вознесенку. На Канцерівському острові теж помітно сліди давньої фортеці; протока, що відділяє острів од правого берегу, зветься Вирвою. Далі Канцерівського острову на правому березі розкинулися землі німецьких колоній: Розенталя, Розенгарда, Бурвальда та Нижньої Хортиці; вони перерізуються невеличкими річками—Середньою та Нижньою Хортицями. Перша вливається недалеко від південного кінця острову Хортиці, а друга—зараз понижче його. Між гирлами Середньої та Нижньої Хортиці в правому рукаві лежить невеликий острів Корнетів. Правий рукав, як вище говорилося, безпечний задля

судоходства, проте по йому можна ходити тільки весною, влітку ж тут мілко, тому то більшість плитів і барок ідуть лівим рукавом, або новим Дніпром, де досить глибоко й літньої доби. На цьому рукаві скелі є тільки на Хортиці: Совутина, Вошива й Думна. На лівому березі лежить велике село Вознесенка (давнє назвище Нешкребівка); насупроти Вознесенки серед Дніпра лежить острів Розстебин. За Вознесенкою на тому ж таки лівому березі лежить город Олександрівськ.

Що до Вознесенки, то це велике село; воно тепер злилося з самим Олександрівськом. Останній виник у 1771 році. Де він лежить, там по двох річках Сухій та Мокрій Московкам був великий дубовий ліс, в якому було кілька запорожських зімовників. В 1770 році, коли саме тяглася так звана перша російсько-турецька війна за часів цариці Катерини II, остання побажала захистити й одокремити російські південні землі „од варварів“, себ-то від татар та турок, і для цього звеліла прокласти од Дніпра до річки Бердинову „Дніпровську лінію“—цілу низку кріпостей серед запорожських степів. Смуга земель поміж старою Дніпровою лінією (од Дніпра коло Переволочни й до Кальміуса) і новою мала бути осажена слободами.

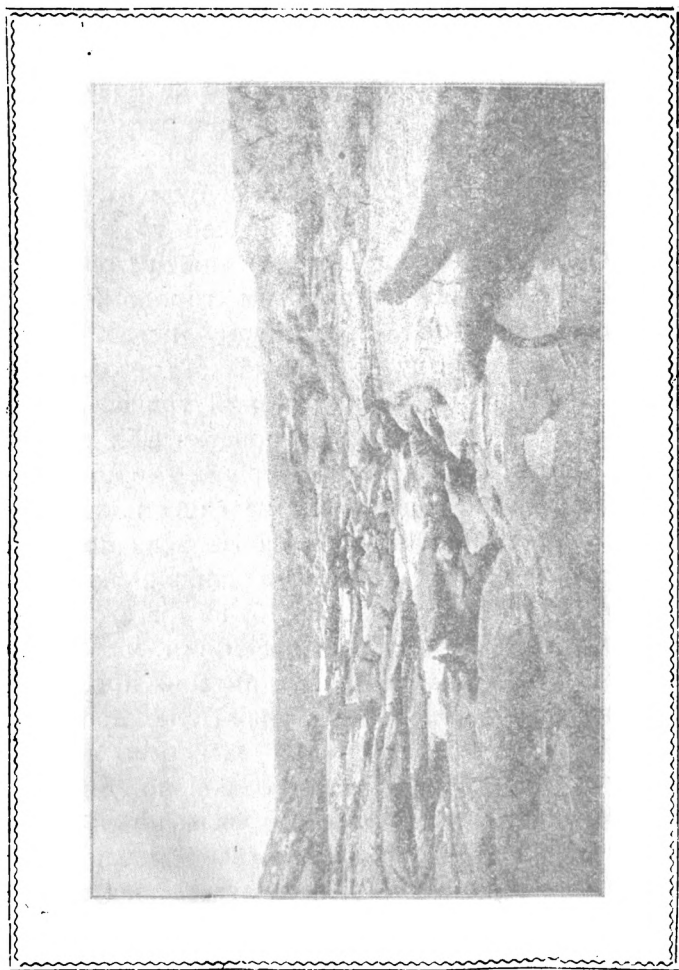
В числі кріпостей нової лінії повинні були увійти: 1) Олександрівська—там, де Московка впадає в Дніпро, 2) Микитинська на р. Конці, 3) Григорівська—коло річок Вербової та Жеребця, які впадають у Конку, 4) Кирилівська—на річці Токмачці (впада в Конку), 5) Олексіївська—на початку р. Берди. 6) Захарівська—на лівому березі р. Берди, де був давній ретраншмент і 7) Св. Петра або Петровська над Азовським морем, коло гирла р. Берди. Найліпше повинні будуватися кріпости крайні—Олександрівська й Петровська

та середня—Кирилівська. Запорозький уряд справедливо бачив тут порушення стародавніх прав вольностей війська запорозького. проте мусив скоритися, хоча по змозі робили де-які перешкоди. У серпні 1770 року партія салдат і робочих з жінками й дітьми під приводом полковника Фредездорфа перейшла через річку Самарь до річки Московки. 15 серпня вони вже були на Московці й розташувалися лагередом там, де був Мініховський ретраншамент, і зараз розпочали будувати кріпость, а коло неї „военный фурштат“ (передмістя, або посад) Олександрівськ.

Разом з тим, Дніпром спускались байдаки й плоти з потрібними задля будівлі матеріялами, їх мали проводити через пороги кодачане, яких наймав на службу російський уряд.

В осени 1770 р. й виник теперешній Олександрівськ.

Кріпость одріжнялася від посаду; поміж ними був порожній простір. Людність посаду була занадто різноманітна: тут були абшитовані („одставні“) москалі, були запорозькі козаки, люде „великоросійской породы“, польської та „малоросійской націй“, торговці, люди магометанського закону й значна кількість каторжан, яких посиляли на пограничну лінію. Та ці верстви жителів з'явилися не зразу. Найраніше осіли одставні москалі, за ними почали переходити сюди запорозькі козаки після зруйнування Січі; вони не належали ні до якої суспільної верстви, офіційно звалися „малоросіянами“ і, приписавшись до посаду, перебували не тільки в посаді, а й в околицях: то в слободі Нешкребівці, яка заснована в 1781 році запорожцем Іваном Нескребою й з 1795 рока зветься Вознесенкою, то на острові Хортиці, то в урочищі Сагай-

дачному; отут скрізь вони ловили рибу, плодили худобу, сіяли хліб. За запорожцями пішли до Олександрівського переселенці з бувшої Польщі, Гетьманищини, Слобожанщини й Московщини. Каторжане збільшувалися теж, бо уряд засилав їх чимало на нову Дніпрову лінію. З 1785 р. в посаді засновано ратушу, й обивателі посаду придбали самоврядування. З височайшого наказу 6 юня 1806 року (коли було затверджено штати Катеринославської губернії, себ то було дано нашій губернії новий адміністративний устрій), посад Олександрівськ названо повітовим городом, з'явився Олександрівський повіт. Проте цьому містові довго не таланило, довго в йому не було ніякої торгівлі, ніяких промислів. Один мандрівник (відомий Афанасьєв—Чужбинський), який був у йому на початку 60-х років минулого століття, взиває його мізерним, миршавим містом, „пародією на город“. Мертва тиша панувала тоді на вулицях Олександрівського, скрізь були погані хатки, поміж яким було розкидано шинки; найкращим будинком був тоді острог, де було багато в'язнів. Олександрівськ був настільки нікчемним містом, що в 30-х р. XIX ст. здійснювалося навіть питання про перенесення його в інше місце (в Гуляй-Поле, або Кінські Роздори). Та з того часу, коли засновано російське товариство пароходства та торгівлі й по Дніпру забігали пароходи, а поуз Олександрівськ пішла залізниця з півночі на Крим, Олександрівськ почав швидко оживати: він поширюється, помічається надзвичайний зріст торгівлі та промисловости й він стає видатним повітовим містом по Катеринославщині. Є тут великі заводи, комерційні підприємства, чимало початкових та середніх шкіл. Зараз Олександрівськ має 75 тисяч людности.

Найголовніші джерела.

1) **Афанасьевъ-Чужбинскій, А.** — Поѣздка въ южную Россію. Часть I. Очерки, СПБ., 1861.

2) **Эварницкій, Д. И.** — Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народныхъ, т. I, СПБ. 1888.

3) **Эварницкій, Д. И.** — Исторія Запорожскихъ козаковъ, т. I, 2-е изданіе, Москва, 1900.

4) **Новицкій, Я. П.** — Съ береговъ Днѣпра (очерки Запорожья). Путевыя записки и изслѣдованія. Екатеринославъ, 1905 (одбиток із „Сборника Екатеринославскаго Научнаго Общества“, видан. в 1905 році перед XIII Археологичним з'їздом у Катеринославі).

5) **Новицкій, Я. П.** — Исторія города Александровска (Екатеринославской губ.) въ связи съ исторіей возникновенія крѣпостей Днѣпровской линіи (1770-1806 г.). Екат-въ, 1905 (III вып. „Лѣтописи Екатеринославской Архивной Коммисіи“).

6) **Иловайскій, А. С.** — инженер. Днѣпровскіе пороги. Кіевъ, 1911 (видання Київського „округу путей сообщенія“ 1911 року).

Помічені помилки.

Стор.	4,	рядок	2	зверху, надруковано	Київаі	треба	Київа
"	4,	"	12	знизу,	"	зустрчається	
						треба зустрічається	
"	13,	"	2	зверху,	"	зовс м	треба зовсім
"	16,	"	14	знизу,	"	вдовш	" вдовш
"	20,	"	14	"	"	каміня	„ каменя
"	25,	"	4	зверху,	"	зброю	" зброю,

З М І С Т:

	Стор.
Вступ	3.
Дніпро до порогів	—
Що таке забора й що таке поріг?	7.
Число порогів	—
Перед першим порогом	8.
Поріг Кодацький	17.
Поріг Сурський	22.
Поріг Лоханський	—
Поріг Дзвонецький	24.
Поріг Ненаситецький	28.
Нижче Ненаситця	37.
Поріг Вовнижський	39.
Поріг Будило	40.
Поріг Лишній	47.
Поріг Вільний	49.
Дніпро після порогів	53.
Урочище Сагайдачне	59.
Острів Хортиця	62.
Найголовніші джерела	75.
Помічені помилки	76.

В И Д А Н Н Я

Катеринославського Союзу Споживчих Товариств.

Друкують і готують до друку такі книжки:

I. Культурно-історична бібліотека.

С. Р. Григорій Савич Сковорода. Біографічний нарис.
(Друкують).

Д. Яворницький, проф.—Український простолюд в його етнографії.

Усні перекази запорожця Кузьми Коржа. Зі вступною статтею Дм. Чернявського.

II. Природничо-географічна бібліотека.

В. Біднов, проф.—Дніпрові пороги. Топографічні відомости. 1919, стор. 77 in 16°.

Дм. Чернявський.—Ліси Катеринославщини в їх минулому й сучасному.

В. Лункевич.—Підводне царство.

Його ж —Серед снігів і вічної криги.

III. Сільсько-господарська бібліотека.

Іван Мирошниченко, архит.—Селянське вогнетривале будівництво. Частина перша. Мазанкова хата.

Його ж.—Селянське вогнетривале будівництво. Частина друга. Глиняна хата.

Його ж.—Селянське вогнетривале будівництво. Частина третя. Цегляна хата.

IV. Дитячі книжки.

Андерсен.—Садочок. Вельможні та прості. Свинка-скринька. Казки. 1918, стор. in 16⁰. Ціна 80 коп.

О. Єфименко.—На Україні. Нариси й оповідання, випуск перший. (Друкують).

Ії-ж.—На Україні. Нариси й оповідання, випуск другий.

Ії-ж.—На Україні. Нариси й оповідання, випуск третій.

Ії-ж.—На Україні. Нариси й оповідання, вип. четвертий.

Олена Пчілка.—Книжка-різдвянка. Оповідання й вірші. (Друкують).

К. Ербен.—Чеські народні казки. Пер. М. Кривенюка.

Серія народніх байок. Упорядкував В. Юноша.

№ 1. Лев.—царь звірів.

№ 3. Зайчик побігайчик.

№ 2. Медвідь козолап.

№ 4. Мишка скряботушка.

V. Красне письменство.

Т. Шевченко.—Кобзарь. 1918, стор. 656 in 16⁰. Видання випродано.

Збірник найкращих українських пісень. 1919, стор. 232 in 16⁰. Ціна 6 карб. 50 коп.

VI. Справочні видання.

Дм. Чернявський.—Катеринославщина. Показчик літературного матеріалу до вивчення місцевого краю. (Друкують).

Календарь-тижневик на 1920 рік. } Друкують.
Табель-календарь на 1920 рік. }

Виготовлено для друку серію портретів кооператорів, громадських діячів та письменників.

Морач. 1939
Випуск 3

== ВИПISУЙТЕ Й ЧИТАЙТЕ ==

Ж У Р Н А Л

СПОЖИВАЧ,

орган Катеринославського Союзу Споживчих Товариств.

Журнал подає відомости про життя Союзу, споживчих товариств, містить всякі накази, вірші та оповідання з громадсько-кооперативного життя то-що.

Журнал можна виписувати з контори Союзу, Катеринослав, Широка, 11.

КУПУЙТЕ ТА ЧИТАЙТЕ

громадсько-кооперативний і літературний народний журнал

ГРОМАДА.

Журнал призначено для широких мас селянства та робітництва України; подає багато матеріалу літературного, кооперативного та наукового, має чимало малюнків та фотографій.

Журнал можна добувати в Книжному Складі Союзу Споживчих Товариств, Катеринослав, Казанська вул.

З друкарні І. Б. Вісмана, Катеринослав. Грудень, 1919 р.